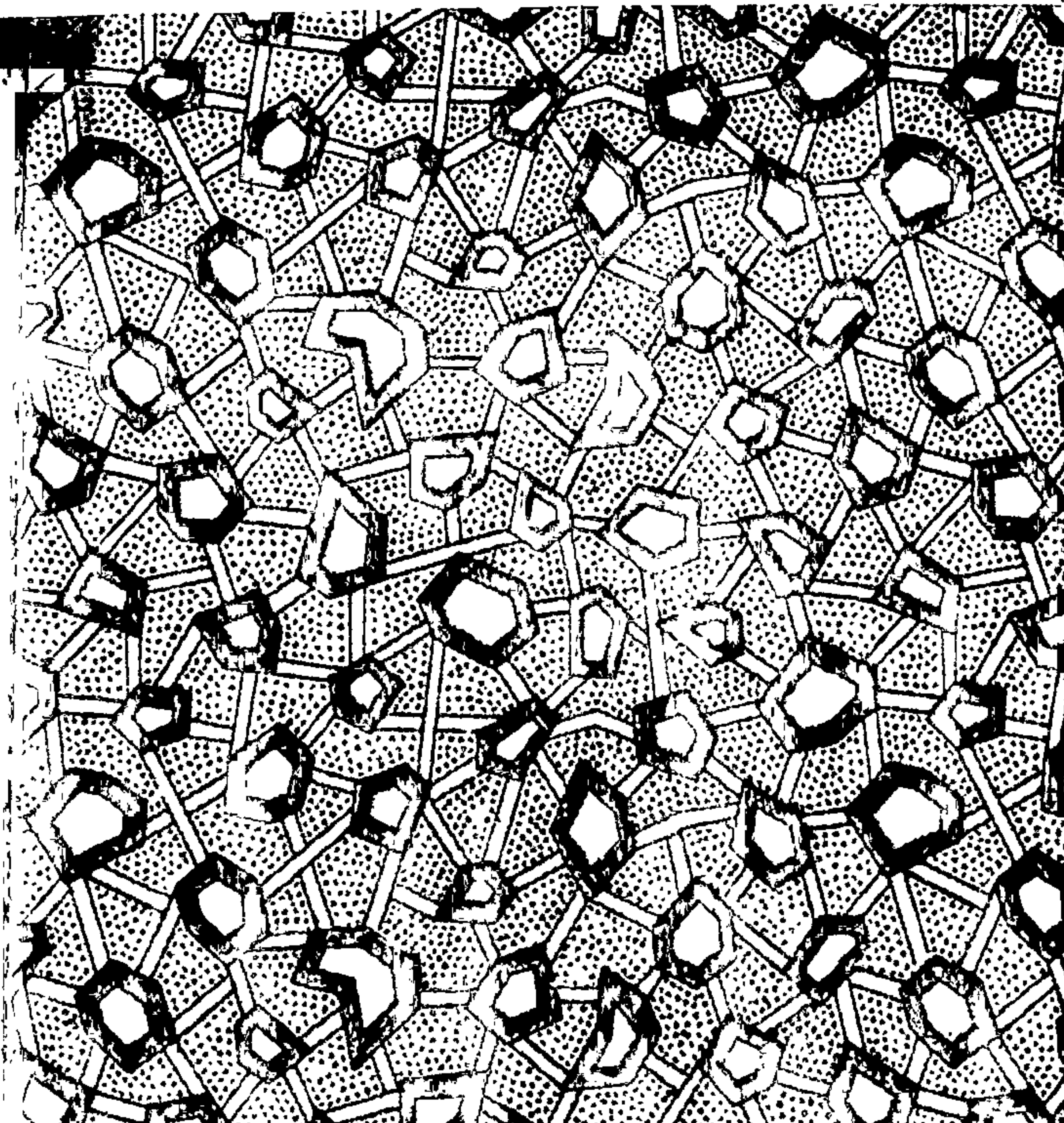

१०६

इतिहास

२/१०/७९

२/१०/७९

प्रस्तावना.

हल्लीं सर्वे शाळांत चालू असलेल्या रीतीप्रमाणें मराठी पांचवी व सहावी, आणि इंग्रजी पहिली, दुसरी व तिसरी ह्या इयत्ता शिक्षणाच्या विद्यार्थ्यांस हिंदुस्तानाचा इतिहास शिकवितात. सरकारी विद्याखात्याचा इतिहास फारच उत्तम व भरपूर माहिती देणारा आहे; परंतु तो अतिशय विस्तारानें लिहिलेला असल्यामुळें त्यांतील माहिती लहान विद्यार्थ्यांस ध्यानांत ठेवण्यास फार कठिण पडतें. ती अडचण दूर व्हावी म्हणून इतिहाससार या नांवानें लहानसें पुस्तक तयार केलें. पहिल्या तिन्ही आवृत्तींच्या संबंधानें पुष्कळ विद्यार्थी व शिक्षक यांजकडून ज्या सूचना आल्या त्यांप्रमाणें या आवृत्तीचे वेळीं पहिलें स्वरूप बरेंच बदलावें लागलें. या आवृत्तींत पहिल्या आवृत्तींतली सर्व माहिती ठेवून, शिवाय दोन तीन मान्य इंग्रजी इतिहासांचे व मराठी बखरीचे आधारानें पुष्कळच माहिती दिली आहे. प्रथम प्राचीन माहिती देऊन त्यापुढें आजपर्यंतचा इतिहास, संवंधाची विसंगति न करितां, दिला आहे. यांशिवाय, शेवटीं पूरणिका दिल्या आहेत. त्या तर परीक्षेच्या वेळीं फारच उपयुक्त होतील. विशेषकरून सहाव्या इयत्तेस जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरितां ही सोय केली आहे. तिचा ते चांगला उपयोग करतील अशी उमेद आहे. या पुस्तकाचा उपयोग केल्यावर, ही आवृत्ति चांगली शोधून वाढविली आहे असें दिसून येईल. त्यामानानें किंमतही पहिल्यापेक्षा किंचित् जास्त ठेवणें भाग पडलें.

पांचव्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

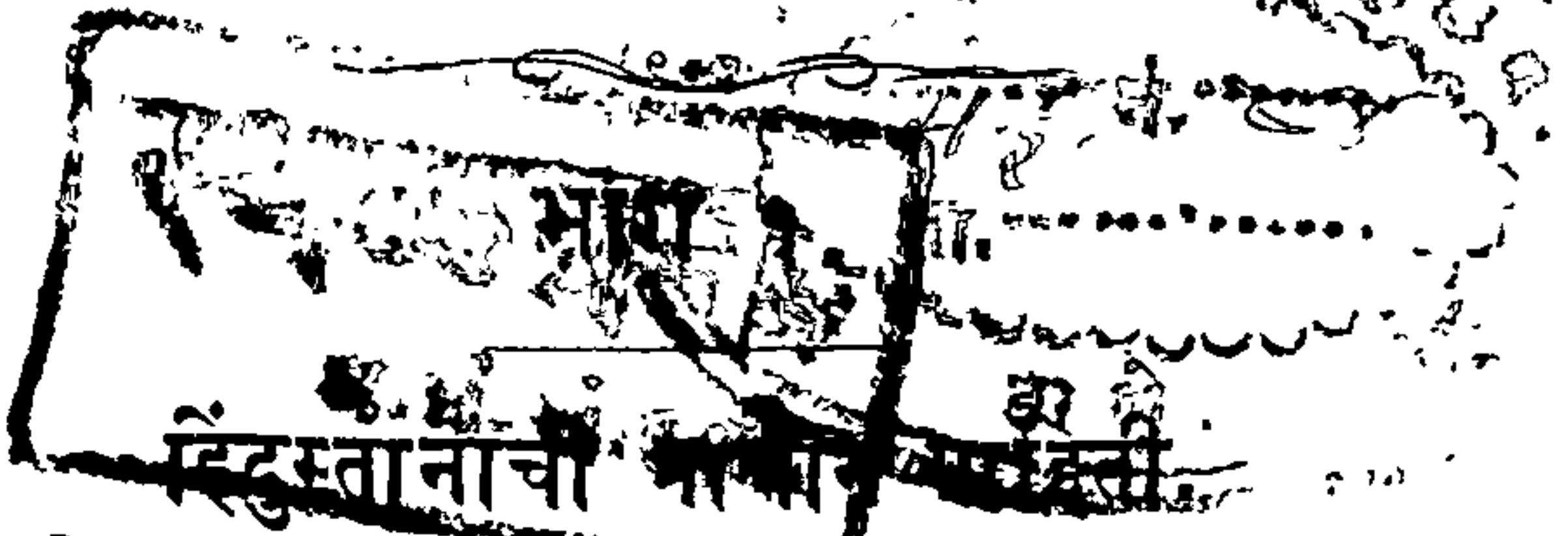
मागच्या आवृत्तींत क्वचित् अशुद्ध स्थळें राहिलीं होती तीं या आवृत्तींत दुरुस्त करून शेवटीं एक भाग जास्त घातला आहे. तो मुलांस माहीत असणें फारच अगत्याचें आहे.

सुंबईत—“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

विश्वसनीय

हिंदुस्तान देशाचा

प्राचीन व अर्वाचीन संक्षिप्त इतिहास

ज्या देशांत आपण राहता त्या देशाचा प्राचीन इतिहास माहित असणे फार उपयोगी आहे. ही माहिती म्हटली म्हणजे, आपले पूर्वज कोण होते, त्यांनी काय काय केले, हल्लीची स्थिति प्राप्त होण्यास काय काय कारणे झाली, समाज, धर्म वगैरेची स्थिति देशकालानुरूप कशी बदलली व बदलली पाहिजे वगैरे, ही होय. ही माहिती अगदी खरी मिळण्यास आपल्याच लोकांनी ग्रंथ लिहून ठेविले पाहिजे होते, पण तशी वस्तुस्थिति नाही. तेव्हां परकी लोकांचाच आधार घेणे भाग पडते. म्हणून दिलेली माहिती शब्दशः खरी आहे असे म्हणवत नाही.

देशाचे वर्णन:—हिंदुस्तान हा देश मध्य-एशियापासून दक्षिणेस समुद्रापर्यंत पसरला आहे. ह्याच्या उत्तरेस हिमालय, पश्चिमेस हिंदीमहासागर, पूर्वेस बंगालचा उपसागर आणि दक्षिणेस केप कन्याकुमारी. याची दक्षिणोत्तर लांबी व पूर्व पश्चिम रुंदी ह्या दोन्ही सारख्याच म्हणजे सुमारे १,९०० मैल आहेत. हा देश त्रिकोणाकृति आहे. यालाच पूर्वेच्या बाजूला ब्रिटिश ब्रह्मदेश जोडलेला आहे. त्यासुद्धा या देशाचे क्षेत्रफळ सुमारे पंधरा लक्ष चौ० मैल आहे. व लोकसंख्या सुमारे २५।२६ कोट आहे. या देशाची राजधानी कलकत्ता शहर. या देशाचे स्वाभाविक तीन भाग झालेले दिसतात. पहिला भाग हिमालय पर्वत व त्याच्या दक्षिणेकडील शाखा; दुसऱ्या भागांत, हिमालयाच्या पायथ्यापासून निघणाऱ्या सिंधु, ब्रह्मपुत्रा, भागीरथी वगैरे नद्या ज्या मैदानांतून गेल्या आहेत, ती मोडतात. ह्या दुसऱ्या भागांत खालचा

बंगाला, आसाम, अयोध्या, वायव्येकडील प्रांत, पंजाब, सिंध, राजपुताना वगैरे येतात. आणि तिसऱ्या भागांत हिंदुस्तानाच्या दक्षिणेकडील अर्धा भाग येतो. याला पूर्वी दक्षिण असे म्हणत असत. यांत मध्यप्रांत, वराह, मद्रास इलाखा, मुंबई इलाखा, हैसुरप्रांत व निजाम, शिंदे आणि होळकर यांचे मुलूख येतात.

हिंदुस्थानाचे, पूर्वेकडून प्रारंभ केला असतां, खाली लिहिल्या-प्रमाणें, राजकीय विभाग आहेत:- १ आसाम. २ बंगालप्रांत. ३ वायव्येकडील प्रांत. ४ अयोध्या प्रांत. ५ पंजाब. ६ राजपुताना. ७ मुंबई इलाखा. ८ सेंट्रल इंडिया एजन्सी (ग्वाल्हेर, इंदूर, भोपाळ, रेवा, बुंदेलखंड वगैरे संस्थानें.) ९ मध्यप्रांत. १० वराह. ११ निजामाचा हैदराबाद प्रांत. १२ मद्रास इलाखा. १३ हैसूर. १४ कुर्ग.

हिंदुस्थानांतील लोकः-हिंदुस्थानांत चार प्रकारचे लोक आहेत. ते असे:-अनार्य (मूळचे लोक), आर्य, शूद्र आणि मुसलमान. तथापि हिंदुस्थानाचे उत्तर हिंदुस्थान आणि दक्षिण हिंदुस्थान असे दोनच मोठे विभाग मानले तर, मुसलमानादिक वगळून, लोकांच्या जातीचे विभाग करतां येतात ते:-उत्तर हिंदुस्थानांत आर्य आणि अनार्य. दक्षिण हिंदुस्थानांत द्रविड आणि अनार्य. द्रविड लोक आर्य नसावेत, तर अनार्य लोकांशी त्यांचा बराच संबंध असावा असे कित्येकांचें मत आहे.

भाषा-आर्य लोकांच्या भाषा:-हिंदी, बंगाली, मराठी, गुजराथी, पंजाबी, सिंधी वगैरे. द्रविड लोकांच्या भाषा:-तेलगू, तामिळ, कानडी वगैरे.

आर्य आणि अनार्य ह्याच दोन मुख्य जाती ऐतिहासिक कालापूर्वी असाव्या असें दिसतें. ह्या देशांत मूळचे लोक अनार्य होते. त्यांच्याविषयीं खात्रीलायक कांहींच इतिहास समजत नाहीं. परंतु आर्य लोकांनीं हिंदुस्तानांत आल्यावर वेदांमध्ये त्यांना जीं निदात्मक नांवे दिलीं आहेत, त्यांवरून ते अतिशय अडाणी व कुरूप असावे असें दिसतें. हे लोक अंदमान बेटांत, मद्रास इलाख्याच्या

दक्षिण भागांत अनामल्ली नांवाचे डोंगर आहेत तेथें, मध्यप्रांतांत ओरिसा प्रांतांत आणि हिमालयाच्या टेंकडांवर अद्यापि राहिलेले आढळतात. खालच्या बंगाल्यांत गंगानदीच्या कांठाला लागून जे डोंगर, तेथील संताळ लोक आणि ओरिसा प्रांताच्या किनाऱ्यावरील डोंगरांतील कोंढ लोक ह्या दोन अनार्य लोकांच्या सुधारलेल्या जाती आहेत. संताळ लोकांत जातिभेद नसून बालविवाहाची मनाई आहे. हे लोक समंध, यक्ष, पिशाच वगैरेंना भजतात. कोंढ लोक असें समजतात कीं, कुटुंबांतील सर्व माणसांवर बापाचा सर्वस्वी अंमल असतो. अतिशय जुन्या घराण्यांतला जो वडील मुलगा तो सर्व जातीचा मुख्य असतो. या लोकांची लग्न करण्याची रीत विलक्षण आहे. एखाद्या ठिकाणीं जेवणाचा समारंभ चालला असतां तेथून नवरी मुलगी धरून आणतात. त्या मुलीबद्दल नवऱ्यामुलाचा बाप पैसे देतो. वरापेक्षां वधू पुष्कळ वर्षांनीं वडील असते. मुलांचीं लग्ने दहा वर्षांच्या सुमाराला व मुलींचीं १४ वर्षांच्या सुमाराला होतात. हे लोक वर्षांतून दोनदां आपल्या देवतांकरितां नरमेध करीत असत. परंतु इ० स० १८३५ त ब्रिटिश सरकारच्या अमलांत आल्यापासून तो बंद झाला. अनार्य लोक सामान्यतः खरें बोलणारे, राजनिष्ठ आणि ममताळू असे असतात. गुरखा जातीचे अनार्य लोक पराक्रमी आहेत अशाविषयी प्रसिद्धि आहे.

आर्यलोक.—हे लोक फार प्राचीनकाळीं मध्य-एशियांतून हिंदुस्तानांत वायव्य दिशेकडून आले असें बहुतेकांचें म्हणणें आहे. कित्येक विद्वान् लोक असा तर्क बांधितात कीं, युरोप आणि हिंदुस्तान यांतील प्राचीनकाळच्या लोकांच्या भाषांत जे कांहीं त्या काळचे शब्द राहिले आहेत, त्यांवरून हिंदु व युरोपिअन हे दोन्ही आर्य आहेत. वेदांतील सूक्तांवरून असें दिसतें कीं, हे लोक काबुल प्रांतांतील खायबर-पासच्या उत्तरेस होते. पुढें जय मिळवीत ते गंगेपर्यंत आले, आणि तेथें शेतीभाती करून स्थाईक होऊन राहिले. गंगेच्या कांठीं आल्यावर त्यांनीं ऋग्वेद रचिला

असें कित्येकांचें मत आहे. हा अतिशय प्राचीन आहे. ह्याच्या पूर्वीचा लेख कोणत्याही देशांत आढळत नाही. ऋग्वेदांत १,०१७ सूक्ते आहेत व त्याच्या १०,५८० ऋचा आहेत. ऋग्वेदावरून असें दिसतें कीं, हल्लींप्रमाणें त्या वेळीं जातीभेदाचा निर्बंध नव्हता. प्रत्येक कुटुंबांतील वडील पुरुष त्या कुटुंबाचा उपाध्याय असे. वेदांतील देवता वरुण, इंद्र, अग्नि, सूर्य, वायु वगैरे होत. ह्याच ऋग्वेदसंहितेला पुढें ईश्वरस्तुतिपर आणखी तीन वेद जोडले. त्यांचीं नांवे.—सामवेद, यजुर्वेद आणि अथर्ववेद. ह्या प्रत्येक वेदाचें स्पष्टीकरण करण्याकरितां ब्राह्मणें जोडलीं आहेत. ह्या सर्वांना श्रुति अशी संज्ञा आहे. पुढें कांहीं कालानंतर उपनिषदे व अरण्यके रचिलीं. आणखी पुष्कळ काळ लोटल्यावर पुराणें रचिलीं. आपले लोक वेद ईश्वरप्रणीत मानतात त्याप्रमाणें पुराणांना ईश्वरप्रणीत मानीत नाहींत. यावेळींच आपल्या चार वर्णांची स्थापना झाली. प्रथम असें असे कीं, प्रत्येक कुटुंबाचा घनी शेतकी, लढाई आणि उपाध्येपणा हीं कामें करीत असे. परंतु पुढें बुद्धिमान् लोक वेदादि ग्रंथ रचण्याकडे काळ घालवीत. त्यांची योजना यज्ञयागादि कर्माकडे राजा करूं लागला. याप्रमाणें ब्राह्मणवर्ण झाला. तसेंच लढाई करणारे लोक क्षत्रिय झाले; आणि शेतकरी हे वैश्य झाले. ह्या तीनही जाती आर्य लोकांच्या होत. आणि चवथा, जिकिलेल्या अनार्य लोकांचा, शूद्रवर्ण.

पहिल्यापासून ब्राह्मणांनीं ज्ञानमार्ग आपल्याकडेच ठेविल्यामुळें इतर तीन वर्णांवर त्यांचें वर्चस्व पडलें. त्यांनीं हें श्रेष्ठत्व आपल्या कडेसच घेतलें पण त्याचा त्यांनीं चांगला उपयोग केला. हे आपल्या जातीचे उपाध्याय व तत्त्ववेत्ते असून धर्मशास्त्रकार, शास्त्रवेत्ते व कविही होतें. त्या वेळीं जे विचारी व विद्वान् ब्राह्मण होते ते प्रथम एक जात, एक वेद व एक ईश्वर आहे असें मानीत. पुढें ब्रह्मा, विष्णु व महेश अशा तीन मूर्ति झाल्या.

हिंदु लोकांनीं तत्त्वज्ञाना(मीमांसे)वर जे ग्रंथ लिहिले आ-

(५) ३/११/२०१६

हेत त्यांस 'दर्शन' असे नांव आहे. हीं दर्शन सहा आहेत, त्यांची नांवे. १ कपिल ऋषीची सांख्यमीमांसा. २ पतंजलीची योगमीमांसा. ३ गौतमाची न्यायमीमांसा. ४ कणादाची वैशेषिकमीमांसा. ५ जैमिनीची पूर्वमीमांसा. ६ व्यासाची उत्तरमीमांसा अथवा वेदांत. हीं दर्शन निरनिराळ्या काळीं लिहिलेलीं आहेत.

हिंदुस्तानांतली लोकांचे ज्योतिषशास्त्र, वैद्यशास्त्र, संगीतकला आणि धर्मशास्त्र यांवर मोठमोठे ग्रंथ आहेत. हिंदुलोक ज्योतिषशास्त्रांत श्रीक लोकांच्यापेक्षाही प्रवीण झाले. परंतु हजार वर्षापूर्वी मुसलमान लोकांनी हिंदुस्तान उध्वस्त करण्यास आरंभ केला, तेव्हांपासून हिंदु लोकांच्या विद्यांचा न्हास होत चालला. वैद्यशास्त्रावर जे हिंदु लोकांचे ग्रंथ आहेत, त्यांत चरक, सुश्रुत आणि वाग्भट हे प्रसिद्ध आहेत. पुढे बौद्ध-धर्म बुडून आलीकडचा हिंदुधर्म प्रबळ झाला आणि जातीचे बंड माजले. तेव्हांपासून हिंदु-वैद्यकीचा न्हास होत चालला. हिंदु लोकांची संगीतकला अतिशय गोड व मनोवेधक आहे. असे म्हणतात की, इ० स० पूर्वी ४०० या वर्षाच्या सुमारास त्यांनी सप्तसुर बसविले. ह्यानंतर इतर राष्ट्रांत ही कला पसरली. धर्मशास्त्रावर जे मान्य ग्रंथ आहेत त्यांत मनु-स्मृति व याज्ञवल्क्य-स्मृति ह्या मुख्य आहेत. हिंदुलोकांच्या काव्य-ग्रंथांत महा-भारत, रामायण, रघुवंश, कुमारसंभव वगैरे प्रसिद्ध आहेत. महा-भारत हे व्यासाने व रामायण वाल्मीकीने रचिले. श्रीसदेशाप्रमाणे या देशांत हिंदुलोकांनी नाटके, पशूंच्या गोष्टी, याशिवाय ईश्वर विषयक काव्येही रचिली आहेत. नाटकांत शाकुंतल, मृच्छकटिक, उत्तररामचरित, मालतीमाधव, मुद्राराक्षस वगैरे फारच प्रसिद्ध व जगमान्य आहेत. तसेच पंचतंत्र, हितोपदेश, गीतगोविंद वगैरे गोष्टींची पुस्तके आहेत. प्राचीनकाळी संस्कृत भाषा व्यवहारांतली असल्यामुळे हे सर्व ग्रंथ संस्कृत भाषेतच रचिलेले आहेत. याप्रमाणे ब्राह्मण हे पहिल्यापासून विद्येचे आगर होते. त्यामुळे त्यांचे बरेच दिवस वर्चस्व होते.

बौद्धधर्म.—इ० स० पूर्वी सहाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माची स्थापना गौतमबुद्ध यानें केली. हा धर्म हिंदुस्थानांत १३।१४ शतके चालला होता. बौद्धधर्माचें तत्त्व असें आहे कीं, मनुष्यानें स्वतः चांगलें आचरण ठेविलें तर त्याला मुक्ति मिळते, मनांत कांहीं तरी देवता आणून त्यांचें आराधन करून ती मिळत नाही. यज्ञयागादिकांचा त्यांत निषेध आहे. ज्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें त्याला बरीवाईट स्थिति प्राप्त होते. बौद्धधर्माच्या मताप्रमाणें मनुष्याचीं मुख्य कर्तव्य कर्मे तीन—पहिलें मनोनिग्रह, दुसरें भूतदया आणि तिसरें अहिंसा. याप्रमाणें गौतमबुद्ध सर्व लोकांना उपदेश करूं लागला. व तें केलें या धर्माची चोहोंकडे प्रसिद्धि झाली. गौतमबुद्ध हा इ० स० पूर्वी ६२३ या वर्षीं जन्मला, आणि इ० स० पूर्वी ५४३ या वर्षीं मृत्यु पावला. नंतर याचीं वचनें एके ठिकाणीं जमविण्याकरितां एकंदर चार मोठ्या सभा भरल्या. त्यांपैकी पहिली ५०० शिष्यांनीं भरविली होती; दुसरी इ० स० पूर्वी ४४३ या वर्षीं त्या मताच्या ७०० अनुयायांनीं भरविली होती; तिसरी इ० स० पूर्वी २४४ त अशोक राजानें व चवथी इ० स० पूर्वी ४० च्या सुमारास सिथियन लोकांचा राजा कनिष्क यानें भरविली होती. अशोक हा चंद्रगुप्ताचा नातु असून तो इ० स० पूर्वी २५७ या वर्षाच्या सुमारास बहार देशाचा राजा होता. अशोक राजानें स्वतः हा धर्म स्वीकारून त्याचा जिकडे तिकडे फैलाव केला. त्याच्या पदरीं सुमारे ६४,००० धर्मोपदेशक होते. त्याचे शिलालेख प्रसिद्ध आहेत. त्यांवर त्यानें बौद्धधर्माचीं सर्व मते लिहून ठेविलीं आहेत. हा धर्म जरी बहुतेक एशिया खंडांत पसरला होता, तरी त्याच्या योगानें ब्राह्मणधर्माला कांहींच धक्का पोंचला नाही. बौद्धधर्माचे लोक देवासाठीं देवळें न बांधतां गरीब भिक्षेकरी लोकांसाठीं मठ बांधीत, त्यांनीं नालंदा येथें एक मोठा विहार बांधला होता. व तेंच त्यांच्या विद्येचें पीठ होतें. त्या ठिकाणीं सुमारे दहा हजार लोक, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, व्यवहारशास्त्र, वैद्यकी वगैरे शास्त्रांचा

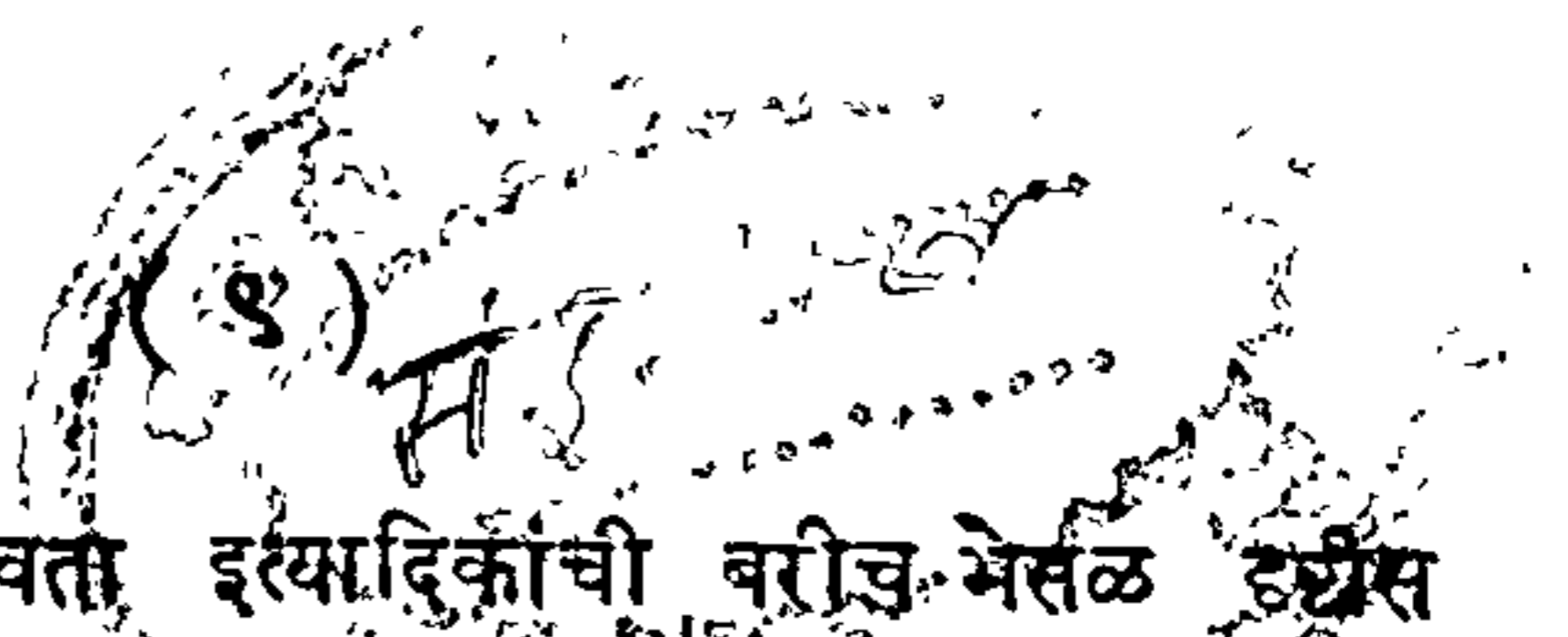
अभ्यास करीत असत. इ० स० ५०० या वर्षाच्या सुमारास ब्राह्मणधर्माचे उपदेशक उत्पन्न झाल्यामुळे बौद्धधर्माचा लोप झाला तरी तो अगदीच नष्ट झाला नाही. त्यांची जैन या नांवाची एक शाखा हिंदुस्तानांत आहे. त्यांचे आचारविचार फार कडकडीत आहेत. अहिंसा हा त्यांचा परम धर्म होय. याप्रमाणे बौद्धधर्म जाऊन पुन्हा ब्राह्मणधर्म हळू हळू वळावत चालला.

हिंदुस्थानावर परकीय लोकांच्या स्वान्या.—हिंदुस्थानावर ग्रीक व सिथियन या लोकांनी स्वान्या केल्या. ग्रीक लोकांचा म्यासेडोनचा राजा अलेक्झान्डर धि ग्रेट् (शिकंदर बादशहा) याने इ० स० पूर्वी ३२७ या वर्षी हिंदुस्थानावर स्वारी केली. प्रथम अटक शहराजवळ सिंधुनदी उतरून तो पंजाबांत आला. तेथे पौरस या नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्या उभयतांमध्ये लढाई होऊन तीत पौरस राजाचा पराभव झाला. परंतु तो त्याला शरण आल्यावर त्याचे राज्य त्याला परत मिळाले. पुढे अलेक्झान्डर सिंध देशाकडे आला. तेव्हां मुलतान येथील लोकांबरोबर त्याची लढाई होऊन तीत त्याने तेथील सर्व लोकांस कापून काढिले. आणि पंजाबांतील पांच नद्यांच्या संगमाजवळ एक शहर वसवून त्याला अलेक्झान्ड्रिया असे नांव ठेविले. त्याला हल्ली उच्छ असे ह्मणतात. पुढे अलेक्झान्डर इ० स० पूर्वी ३२३ या वर्षी मरण पावला. याच्या मागून ग्रीक लोकांनी हिंदुस्थानावर फारशा स्वान्या केल्या नाहीत. त्यांनी हिमालयाच्या वायव्य-दिशेस व्याक्ट्रिया म्हणून एक राज्य स्थापिले होते. पुढे कांहीं वर्षेपर्यंत ग्रीक लोकांचे सैन्य पूर्वेस मथुरा, अयोध्या, व दक्षिणेस सिंध, कच्छ येथपर्यंत आले होते. परंतु त्यांचे कांहीं एक चालले नाही. ग्रीक लोकांची ही सर्व घांदल इ० स० पूर्वी ३२७ पासून इ० स० पूर्वी १६१ पर्यंत चालली होती.

पुढे ६०० वर्षे म्हणजे इ० स० ५०० पर्यंत सिथियन लोकांनी हिंदुस्थानांत काश्मीर येथे एक मोठे राज्य स्थापिले. त्यांच्या सर्व राजांत कनिष्क नांवाचा राजा फार प्रसिद्ध होऊन गेला. या

लोकांनी बौद्धधर्माचा स्वीकार केला होता. यांचा राज्य-विस्तार आश्यापासून सिंधदेशापर्यंत झाला होता. सिथिअन लोक अद्यापि पंजाबांत आहेत. उज्जनीचा राजा विक्रमादित्य व शालिवाहन यांनी सिथिअन लोकांस हिंदुस्थानांतून हांकून लाविले. विक्रमादित्य हा इ० स० पूर्वी ५७ या वेळेला होता. हा राजा शककर्ता होता. त्याचा संवत् नर्मदेच्या उत्तरेस चालू आहे. इ० स० ७८ च्या सुमारास शालिवाहन झाला. त्याचाही शक नर्मदेच्या दक्षिणेस चालू आहे. यापुढे मुंबईइलाख्याच्या वायव्येकडील, अयोध्या आणि उत्तर हिंदुस्थान येथील शाहावंशाचे राजे, गुप्तवंशाचे राजे, आणि कच्छ, माळवा येथील वल्लभीवंशाचे राजे, हे सिथिअन लोकांबरोबर ५०० वर्षेपर्यंत लढत होते.

हिंदुधर्माचा विस्तार.—आतांपर्यंत दिलेल्या हकीकतीवरून असे ध्यानांत येईल की, अनार्य, आर्य आणि सिथियन ह्या तीन जातींपासून हिंदुस्थानांतील लोक झाले आहेत. वर सांगितलेल्या बौद्धधर्मांमुळे या तीन्ही लोकांचा कांहीं अंशीं एकोपा झाला. बौद्धधर्माचा न्हास होऊन हिंदु-धर्म बळावत चालला. बौद्ध-धर्मातल्या धर्मोपदेशकांप्रमाणे ब्राह्मणधर्मातही बरेच धर्मोपदेशक झाले. त्यांतील पहिला कुमारिलभट्ट हा बहार प्रांतांत आठव्या शतकांत होऊन गेला. त्यानें प्राचीन एकेश्वरी वैदिकमत प्रसृत केले. येथून अर्वाचीन हिंदु-धर्माला प्रारंभ झाला. हल्लींचा हिंदु-धर्म हा प्राचीन वैदिक-धर्म आणि बौद्ध-धर्म या दोहोंचें मिश्रण आहे. या हिंदु-धर्मांत पहिली वर्णव्यवस्था मोडून जाऊन तिच्या जागीं भलतीच व्यवस्था झालेली आहे. हल्लीं लोकांच्या घंघावरून, राहण्याच्या ठिकाणावरून हल्लींची वर्णव्यवस्था होत चालली आहे. अशी वर्णव्यवस्था झाल्यामुळे हजारों जातीभेद झालेले आहेत. आपल्या समाजाचें महत्त्व नष्ट होण्यास व देशाचें नुकसान होण्यास हा जातीभेद बरेच अंशीं कारणीभूत आहे. कारण त्यामुळे जूट अगदीं नाहीशी होत चालली आहे. अलीकडच्या हिंदु-धर्मांत अनार्य लोक मोडत असल्यामुळे त्यांचे

आचार विचार, धर्म, देवता इत्यादिकांची बरीच भेसळ दिसू पडते. हिंदु-धर्माचे मोठ मोठे संस्थापक होऊन गेले म्हणून वर सांगितलेच आहे. त्यांतील पहिला कुमारलभ (याचे नांव वर आलेच आहे.) दुसरा त्याचा शिष्य शंकराचार्य हा नवव्या शतकांत होऊन गेला. त्यानें सर्व हिंदुस्थानभर धर्मोपदेश केला. त्याचे वेदांतावर मोठ मोठे ग्रंथ आहेत. शंकराचार्यांच्या मताच्या अनुयायांनीं आपल्यांत शिवपूजा प्रथम आणिली. ह्या शैव-मताच्या लोकांचे तेरा पंथ आहेत. त्यांपैकीच स्मार्त, दंडी वगैरे हे पंथ आहेत. शिव-पूजेप्रमाणें हिंदु-धर्मांत विष्णु-पूजा आहे. अकराव्या शतकाच्या सुमारास वैष्णव लोकांनीं आपलीं सर्व मते एकत्र करून एक धर्मग्रंथ रचिला. याचेंच नांव विष्णु-पुराण. ह्या वैष्णव पंथांत देखील रामानुज, रामानंद, कबीर, चैतन्य, वल्लभ स्वामी हे उपदेशक झाले. ११५० च्या सुमारास दक्षिण हिंदुस्थानांत रामानुज झाला. तो शैवमताचें खंडण करूं लागला. त्याच्या मताचा इतका फैलाव झाला होता कीं, तो मरण्याच्या पूर्वी सुमारे ७०० मठ स्थापन झाले होते. रामानंद हा (१३८०-१४००) उत्तर हिंदुस्थानांत होऊन गेला. हा काशी येथें राहत असे. त्याच्या मागून त्याचा शिष्य कबीर हा १३८०-१४२० पर्यंत झाला. हा सर्व बंगालप्रांतभर उपदेश करूं लागला. चैतन्य १४८५-१५२७ पर्यंत झाला. तो बंगाल आणि ओढ्या या प्रांतांत उपदेश करूं लागला. तो सर्व वर्णांच्या लोकांस उपदेश करी. भेदाभेद मुळींच ठेवीत नसे. तो ह्मणे, सर्व लोकांस सारखाच मोक्ष मिळावयाचा. चैतन्याच्या मागून उत्तर-हिंदुस्थानांत वल्लभाचार्य धर्माचा उपदेश करूं लागला. या पंथाचे लोक भाटे वाणी आहेत. हे राधा-कृष्णाची उपासना करितात. यापासून कृष्णोपासना स्थापन झाली. याप्रमाणें हिंदु-धर्म हा नानाप्रकारच्या निरनिराळ्या मतांच्या तत्वांचें संमिश्रण आहे असें दिसून येईल. खरें पाहिलें असतां परमेश्वर एकच आहे. परंतु अज्ञानामुळें लोकांत ईश्वराच्या संबधानें निरनिराळ्या समजुती होऊन गेल्या आहेत.

भाग २.

मुसलमान लोक आणि त्यांच्या
हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या.

प्रकरण १.

अरबस्थानांत महमद या नांवाचा एक मनुष्य होऊन गेला. त्यानें मुसलमानी धर्माची स्थापना केली. तो इ० स० ५७० या वर्षी जन्मला, व इ० स० ६३२ या वर्षी मरण पावला. आरब लोकांचा हिंदुस्थानावर ढोळा होता. त्यांनीं सिंध-देशावर इ० स० ६३६-इ० स० ८२८ पर्यंत स्वाऱ्या केल्या. पहिली स्वारी उस्मान यानें भडोच व ठाणें यांवर इ० स० ६३६ त केली. या आरब लोकांचा मुख्य कासिम हा होता. त्यानें सिंधुनदीजवळचा लहानसा प्रांत काबीज केला. तो इ० स० ७१४ या वर्षी मरण पावला. पंजाब, सिंध, माळवा वगैरे ठिकाणीं शूर रजपूत राजे उत्तम प्रकारें राज्य करीत होते. त्या मुळें त्यावेळीं मुसलमान लोकांचें कांहीं एक चाललें नाहीं. पुढें इ० स० ९९७ या वर्षीपासून वायव्यदिशेकडून मुसलमानांनीं स्वाऱ्यांवर स्वाऱ्या करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. इ० स० ९७७ त लाहोरचा राजा जयपाल आणि गिझनीचा राजा सबक्तगीन यांची मोठी निकराची लढाई झाली. तींत जयपाल याचा पराभव झाला. पुढें थोडे दिवसांनीं सबक्तगीन मध्य एशियांत परत गेला व इ० स० ९७७ या वर्षी मरण पावला. येथून हिंदुस्थानांत मुसलमानांच्या इतिहासास आरंभ झाला.

प्रकरण २.

मुसलमान लोकांचीं घराणीं.

इ० स० १००१-इ० स० १८५७.

१. गिझनी-घराणें (तुर्की) इ० स० १००१-११८६.

महमुद-९९७-१०३०. हा सबक्तगीन याचा मुलगा. सब-

क्तगीन मेल्यावर हा त्याचे गादीवर बसला. याने हिंदुस्थानावर १७ स्वाऱ्या केल्या. त्यांत बारा प्रसिद्ध आहेत. ठाणेश्वर, बागर-कोट, मथुरा वगैरे हिंदुदेवाळयांतून त्याने अपार संपत्ति लुटून नेली. त्याची प्रसिद्ध बारावी स्वारी सोरटी सोमनाथाच्या देवळावर होती (१०२४). या स्वारींत हिंदु लोक मोठ्या निकराने लढले, परंतु शेवटीं जय महमुदास मिळाला. हा इ० स० १०३० त गिझनी येथे मरण पावला. हा शूर, विचारी व द्रव्यलोभी असा होता.

२. घोरी-घराणे (अफगाण). इ० स० ११८६-१२०६.

महमद घोरी याने गिझनीच्या घराण्यांतील शेवटच्या राजास जिंकून आपण गादीवर बसला. याचा ११९१ त चव्हाण वंशांतला दिल्ली व अजमोर येथे राज्य करणारा पृथ्वीराजा याने ठाणेश्वर येथे पराभव केला. पण पुनः ११९३ त पृथ्वीराजावर त्याने स्वारी केली, तींत पृथ्वीराजा मारला गेला. त्याने बंगालच्या उपसागरापर्यंत मुलूख काबीज केला होता. त्याला पंजाबांत गाखार लोकांनी मारिले (१२०६.) ह्याच्या मार्गे त्याचा गुलाम कुतुबुद्दीन गादीवर बसला.

३. गुलाम-घराणे. (तुर्की) इ० स० १२०६-१२९०.

या घराण्यांत १० बादशहा झाले. त्यांत कुतुबुद्दीन (१२०६-१२१०), आलतमश (१२११-१२३६), रेझीया बादशाहीण (१२३६-१२३९), बलबन (१२६५-१२८७) हे मोठे नामांकित होते. कैकुबाद (१२८७-१२९०) हा शेवटचा राजा होय. यांतील आलतमश हा मोठा पराक्रमी होऊन गेला. याने आपला पगडा पुष्कळ रजपूत राजांवर बसवून, बहुतेक हिंदुस्थान देश काबीज केला होता. ह्याच्यावेळेस मध्य-एशियांत जंगीझखान म्हणून मोठा सरदार उदयास आला. याने १२१०-१२३५ पर्यंत राज्य केले.

४. खिलजी-घराणे (तुर्की). इ० स० १२९०-१३२०.

या घराण्यांत ६ बादशहा झाले. त्यांत जलालुद्दीन) १२९०

-१२९५), अल्लाउद्दीन (१२९५-१३१५) आणि खुसरूखान (१३१६-१३२०), हे मोठे प्रबळ होते. यांतील अल्लाउद्दीन हा मोठा पराक्रमी व क्रूर होता. ह्याच्या मलिक काफर नामक सेनापतीने दक्षिणेत चार वेळ स्वाच्या करून कन्याकुमारीपर्यंत मुसलमानी अंमल बसविला. याने १२९७ त गुजराथप्रांत जिंकून रतिबर शहर जयपूरच्या रजपुतांकडून घेतले. पुढे चितुरचा किल्ला, वरंगळशहर, देवगिरी शहर वगैरे काबीज केली. अल्लाउद्दीन १३१५ त मरण पावला.

५. तघलक-घराणे (तुर्की) इ० स० १३२०-१४१४.

या घराण्यांत ८ बादशहा झाले. त्यांत धियासुद्दीन तघलख (१३२०-१३२४), महमद तघलख (१३२४-१३५१), फिरूजशहा तघलख (१३५१-१३८८) हे मोठे झाले. यांतील दुसरा बादशहा महमद हा वेडा होता. हा आपणास रंजविण्यासाठी रयतेस ठार मारी. इराण व चीन देश जिंकण्याकरिता याने सैन्य पाठविले, परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. त्याने आपली राजधानी दक्षिणेत देवगड येथे करण्याचा बेत केला होता. ह्याच्या मागून त्याचा पुतण्या फिरूजशहा गादीवर बसला. याने अनेक लोकोपयोगी कृत्ये केली. त्यानेच हिंदुस्थानांत पहिल्याने कालवा बांधिला. हा इ० स० १३८८ त मरण पावला. हा दयाळू असून आपल्या प्रजेच्या कल्याणासाठी झटत असे. फिरूजशहाच्या नंतर १४१४ पर्यंत जिकडे तिकडे बेबंदशाही होती. १३९८ तैमुरलंगाने हिंदुस्थानावर स्वारी केली, त्यामुळे तघलक-घराणे अगदी बुडत चालले. १३९९-१४१४ पर्यंत महमद तघलक याने नामधारी बादशहा ह्मणून राज्य केले.

६. सय्यद-घराणे इ० स० १४१४-१४५०.

ह्या घराण्यांत ४ बादशहा झाले. परंतु त्यांत कोणी नामांकित झाला नाही.

७. लोदी-घराणे (अफगाण.) इ० स० १४५०-१५२६.

ह्या घराण्यांतील तिन्ही बादशहा दुर्बल होते. त्यामुळे बहुतेक

हिंदुस्तानभर हिंदुराजे आणि मुसलमान सुभेदार हे स्वतंत्र होऊन बसले. पहिला बादशाह बिलोल लोदी व त्याचा मुलगा शिकंदर लोदी हे मात्र कांहींसे नामांकित होऊन गेले. १५२६ त बाबर याने हिंदुस्तानावर स्वारी करून पानपतच्या लढाईत लोदी घराण्यांतला शेवटला बादशाह इब्राहिम लोदी याचा पराभव केला आणि मोंगलांचे राज्य स्थापिले.

[दक्षिण हिंदुस्तानांत जीं स्वतंत्र हिंदु व मुसलमानी राज्ये झालीं त्यांचा संक्षिप्त वृत्तांत मोंगल-घराण्याच्या शेवटीं दिला आहे तो पहा.]

८. तैमुर-घराणे. (मोंगल) १५ बादशाह. इ०स० १५२६—१८५७.

बाबर (१५२६—१५३०)—हा तैमुरलंगाच्या वंशांतला सहावा पुरुष. ह्याने पानपतास इब्राहिम लोदीचा पराभव करून त्यास ठार मारिले. १५२७ त मेवाडचा राजा संग याचा फत्तेपूर शिक्री येथे पराभव केला. १५२८ त चंदेरी घेतली. १५२९ त बंगाल, बहार हे देश जिंकिले. हा मोठा सत्यवक्ता, लिहिणारा, मनमिळाऊ असा होता. हा १५३० त मरण पावला. ह्याला हुमायून, कामरान, हिंदाल आणि मिर्झा अस्करी असे चार मुलगे होते. ह्याच्यामागून वडील पुत्र हुमायून गादीवर बसला.

हुमायून (१५३०—१५५६)—ह्याने गुजराथच्या बहादुरशहापासून बराच प्रांत मिळविला. ह्याला शीरशहा नामक पठाणाने कनोजचे लढाईत १५४० त जिंकिले. तो पळून जात असतां सिंध प्रांतांत अमरकोट येथे त्यास पुत्र झाला. त्याचे नांव अकबर. नंतर तो तेथून इराणास गेला व तेथील बादशाह थोमास्प याजपासून मदत घेऊन १५५६ त आपले राज्य परत घेतले. नंतर हा जिन्न्यावरून पळून सहा महिन्यांनीं मरण पावला. ह्याच्यामागून त्याचा मुलगा अकबर गादीवर बसला.

[सूर-घराणे. ४ बादशाह. (१५४०—१५५५).

शीरशहा (१५४०—१५४५)—याने नीतीनें राज्य चालवून देशांत तळीं, विहिरी, रस्ते वगैरे अनेक लोकोपयोगी कृत्ये केलीं.

यानें बुंदेलखंडांत कार्लिजर शहरास वेढा घातला असतां त्या लढाईत तो मारला गेला. त्याचे वंशज दुर्बल होते.]

अकबर (१५५६-१६०५)—हा १५४२ त अमरकोट येथें जन्मला. हा गादीवर बसला, तेव्हां १४ वर्षांचा होता, ह्याणून सर्व-कारभार बहिराम नामक प्रधान पहात असे. परंतु तो अयोग्य रीतीनें वागूं लागल्यामुळे, अकबरानें आपल्या वयाच्या १८ व्या वर्षीं राज्यकारभार आपल्या हातीं घेतला. हें बहिरामास न आवडून, त्यानें बंड केलें. परंतु त्याचा पराभव झाला. इ०स० १५६१-१५६८ ह्या वर्षांत रजपुतांस जिंकिलें. १५७३ त गुजराथ घेतली. बंगाल, बहार, ओरिसा, काश्मीर, सिंध व कंदाहार वगैरे प्रांतांवर १५९४ पर्यंत आपला अंमल बसविला. १५९९ त अहमदनगर घेतलें. १६०१ त खानदेश खालसा केला. त्याच्याजवळ तोडरमळ म्हणून एक प्रख्यात कारभारी होता. त्यानें जमिनीच्या वसुलांत वगैरे पुष्कळ सुधारणा केली. अकबरानें सर्व जातीची प्रजा एकसारखी वागवून, जबरदस्त कर व क्रूर शिक्षा बंद केल्या. ह्याला सेलिम, मुराद व दानियल असे तीन मुलगे होते. हां देखणा असून ह्याच्या शरीराचा बांधा मजबूद होता. ह्याला शिकारीचा नाद असून प्रसंग पडल्यास दररोज पंधरा वीस कोस चालत जाई. हा शूर, कंठक, दयाळू व मिताहारी असून ह्याला विद्येची अभिरुचि असे. ह्याचे मागून सेलिम गादीवर बसला.

सेलिम ऊर्फ जहांगीर (१६०५-१६२७)—ह्याचे मुलगे नेहमीं बंडे करीत असत. नूरजहान ह्याणून एक सुंदर व बुद्धिमान् स्त्री होती, तिचा नवरा शेर अफखान ह्यास मारून, ती १६११ त आपणास बायको केली. मोंगलांनीं अहमदनगरावर पुष्कळ वेळां हल्ले केले. परंतु तेथें मलिकंबर नामें अबिसिनियांतील एक प्रख्यात सरदार होता, त्यानें त्यांचें कांहीं चालूं दिलें नाहीं. इंग्लंडचा राजा पहिला जेम्स याजकडून इ० स० १६१५ त सर टामसरो ह्याणून याच्या दरबारी वकील आला होता. त्याचा जहांगीरानें बहुमान करून त्याला आपले दरबारीं एक मोठी जागा दिली.

यामुळें हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या व्यापारास पुष्कळ उत्तेजन आलें. मोहोबतखान यानें बंड करून जहांगिरास कैद केलें. परंतु नूरजहान हिनें त्याला युक्तीनें सोडविलें. तो सुटल्यावर लवकरच मरण पावला. ह्याला दारू पिण्याचें व्यसन फार होतें, परंतु तो न्यायी होता. याला खुस्रु, पारविझ, शहाजहान व शहारिआर असे चार मुलगे होते. हा १६२७ त मरण पावला. याच्यामागून शहाजहान गादीवर बसला.

शहाजहान (१६२८—१६५८)—दक्षिणचा सुभेदार खान-जहान यानें बंड केलें, परंतु त्याचा बुंदेलखंडांत पराभव होऊन, तो मारला गेला. १६३७ त अहमदनगरचें राज्य बुडविलें. ह्याच्या हुकुमावरून १६३१ त बंगाल्यांतील पोर्तुगीज लोकांची कत्तल उडाली. कंदाहारचा गव्हरनर अल्लीमर्दनखान यानें कंदाहार स्वाधीन केलें, परंतु तें इराणी लोकांनीं परत घेतलें, शहाजहानास चार मुलगे होते. दारा, सुजा, औरंगजेब व मुराद. ह्या चौघां भावांमध्ये गादीविषयीं पुष्कळ लढाया होऊन, शेवटीं औरंगजेबानें १६५८ त शहाजहानास कैद केलें. तो १६६६ त ग्वाल्हेरीस कैदेंत असतां मरण पावला. यानें आग्रा येथें ताजमहाल, मोती मशीद आणि दिल्ली येथें जुमा मशीद ह्या भव्य व सुंदर इमारती बांधिल्या आहेत. यांच्यासारख्या इमारती जगांत कोठेंही आढळणार नाहीत. ह्यानें आपणाकरितां साडेसहा कोटि रुपये खर्चून एक रत्नखचित सिंहासन करविलें होतें. ह्यानें आपलें राज्य दक्षिणेनें व न्यायानें चालवून भरभराटीस आणिलें. ह्याच्यानंतर औरंगजेब बादशाह झाला.

औरंगजेब (१६५८—१७०७)—ह्याला पहिला अलमगिर असें ह्णत. हा आपल्या बापास कैदेंत टाकून व भावांस मारून आपण बादशाह झाला. जोधपूरचा राजा यशवंतसिंग व मोहोबतखान यांनीं शहाजहानास सोडविण्याविषयीं प्रयत्न केला, परंतु तो व्यर्थ गेला. त्यानें रजपूत व मराठे यांजपरोबर निरर्थक लढाया केल्या. ह्याजपासून हिंदु लोकांस फार त्रास सोसावा लागला.

जिजिआ ह्मणून जो हिंदु लोकांवरचा कर अकबरानें उठविला होता तो यानें पुनः बसविला. यानें विजापूर व गोवळकोंडें हीं राज्यें अनुक्रमें १६८६ व १६८७ त बुडविलीं. यानें संभाजीस तुळापुरी १६८९ त हालहाल करून मारिलें. हा कपटी, महत्वाकांक्षी व धर्मवेडा होता. हा १७०७ त अहमदनगर येथें मरण पावला. हा मेल्यानंतर मोंगलांच्या राज्यास उतरती कळा लागली व मराठे, इंग्लिश व फ्रेंच यांचें प्राबल्य वाढत चाललें. ह्याला मुझाम (शहाअलम पहिला), अझाम, अकबर, कामबक्ष व महंमद असे मुलगे होते. याच्यामागून शहाअलम गादीवर बसला.

बाहादूरशाह ऊर्फ शहाअलम पहिला (१७०७—१७१२)
ह्यानें अझाम व कामबक्ष यांस ठार मारिलें. शाहू कैदेतून सुटला. शीख लोकांचा उदय. हा १७१२ त मेला.

जहांदरशाह (१७१२—१७१३.)—ह्याला झुलफिकरखानाच्या मदतीनें गादी मिळाली. ह्याच्या दुसऱ्या भावाचा मुलगा फिरूकशियर ह्याला हुसेनअल्ली व अबदुल्लाखान ज्यांस सय्यद असें ह्मणतात, त्यांनीं मदत केली. त्यांची व जहांदरशाहाची १७१३ त आग्रा येथें लढाई होऊन, झुलफिकरखान व जहांदरशाह मारले गेले.

फिरूकशियर (१७१३—१७१८)—हा नांवाचा मात्र बादशाह होता. सर्व सत्ता सय्यदांच्या हातीं होती. १७१६ त ह्याच्या दरबारीं कलकत्याहून डाक्टर ह्यामिल्टन् आला होता. त्यानें बादशाहास कांहीं रोग झाला होता तो बरा केला, ह्मणून त्यानें इंग्लिशांस बंगाल्यांतील ३७ गांवांची जमीनदारी दिली, व मालावरील जकात माफ केली. १७१३ त निजाम उल्मुल्ख दक्षिणचा सुभेदार झाला. परंतु त्याला परत बोलावून त्याच्या जागीं सय्यद हुसेनअल्ली यास नेमिलें. त्यानें १७१७ त शाहूशीं तह केला. शाहूनें बाळाजी विश्वनाथाबरोबर १० हजार सैन्य देऊन दिल्लीस पाठविलें. त्यानें मराठ्यांचे चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क संपादन केले. फिरूकशियर याला हुसेनअल्लीनें मारविलें.

राफिउद्दजात व राफिउद्दवला (१७१५—१७२०)—स-
य्यद ह्यांनी अनुक्रमे गादीवर बसविले. यावेळी लखनऊ मरण
पावले.

महमदशाह (१७१९—१७४८)—निजाम उल्मुलुख व
सादतखान यांजकडून सय्यदांचा पराभव. १७२० त हुसेनबल्ली
मारला गेला. दिल्ली व आग्रा यांचे मध्ये शहापुर येथे सय्यद अब-
दुल्ला याचा निजाम उल्मुलुखाकडून पराभव. रजपूत स्वतंत्र झाले.
१७२४ त निजाम स्वतंत्र झाला. सादतखानाने अयोध्येस स्वतंत्र
राज्य स्थापिले. इराणचा बादशाह नादीरशहा याची दिल्लीवर
स्वारी. त्याची व बादशहाच्या सैन्याची कर्नाळ येथे लढाई होऊन
महमदशाह नादीरशहाच्या स्वाधीन झाला. दिल्लीतील लोकांची
कत्तल व लूट. नंतर महमदशाहास पुनः गादीवर बसवून व शहा-
जहान बादशाहाचे मयूरासनसुद्धा असंख्य रुपयांची लूट घेऊन तो
स्वदेशी परत गेला. अहमदशहा अबदल्लीची पहिली स्वारी व
त्याचा सरहिंदचे लढाईत पराभव (१७४७). बंगाल्यांत १७२५
त मुर्शिदकुलखान स्वतंत्र झाला.

अहमदशाह (१७४८—१७५४)—१७४८ त अहमदशहा
अबदल्लीने दुसन्याने स्वारी करून पंजाब घेतला. १७५४ त मल्हा-
रराव होळकराने दिल्ली घेतली. सरदार लोकांनी गाझीउद्दीनाच्या
फुसलावणीने बादशाहाचे डोळे काढून त्याला कैदेत टाकिले.

अलमगिर (दुसरा) (१७५४—१७५९)—ह्याच्या कार-
कीर्दीत अलीगोहार, गाझीउद्दीन व मिरमनू हे प्रख्यात पुरुष होते.
बादशाहाचा वजीर गाझीउद्दीन याने पंजाबावर हल्ला केला. तेव्हां
अबदल्लीस राग येऊन त्याने १७५७ त तिसरी स्वारी केली, आणि
दिल्ली लुटून नजीबउद्दवला यास वजीर नेमिले. नंतर गाझीउद्दी-
नाने मराठ्यांचे साह्य घेऊन नजीबउद्दवल्यास हाकून लाविले. रा-
घोबा दादाने १७५८ त पंजाबावर स्वारी केली. त्यामुळे अबद-
ल्लीने चवथी स्वारी केली (१७५९.) हा बादशाह १७५९ त
गाझीउद्दीनाकडून मारला गेला.

शहाअलम (दुसरा) (१७५९—१८०६)—अहमदशहा अबदलीची दिल्लीवर स्वारी. १७६१ त पानपतास मराठ्यांचा पराभव. १७७० त वजीर नजिबउद्दवला मरण पावला. शहाअलम बादशाह १० वर्षेपर्यंत अलाहाबादेस इंग्लिशांकडून पेन्शन घेऊन होता. मराठ्यांनी नजिबउद्दवल्याचा मुलगा झाबताखान यास दिल्लीतून हांकून लाविले. तो १७८६ त मरण पावला. नंतर त्याच्या जागी गुलामकादर झाला. त्याने बादशाहाच्या सर्व मुलांचे त्याच्या देखत हालहाल करून त्याचे डोळे काढिले. नंतर त्याला मराठ्यांनी त्याच्या जाचांतून सोडविले. पुढे इ० स० १८०३ या वर्षी त्याला लॉर्ड लेक याने मराठ्यांपासून सोडवून त्याला पेन्शन करून दिले. तो १८०६ त मरण पावला. त्यानंतर सर्व सत्ता इंग्लिशांच्या हाती आली. त्याचा मुलगा अकबर दुसरा (१८०६—१८३४) व नातू महमद बहादूरशाह (१८३४—१८५७) हे नांवाचे मात्र बादशाह होते. महमद बाहादूरशाह हा १८५७ च्या बंडांत सामिल झाल्यामुळे, त्याला काळ्या पाण्याची शिक्षा दिली. व त्याचे मुलगे व नातू यांस क्याफ्टन् हाडसन् याने गोळ्या घालून ठार मारिले. याप्रमाणे तैमूरलंगाच्या घराण्याचा शेवट झाला.

प्रकरण ३.

सय्यद व लोदी—घराण्यांतील पुरुष राज्य करीत
 असतां दक्षिण हिंदुस्तानांत जीं स्वतंत्र हिंदु
 व मुसलमानी राज्ये झालीं त्यांविषयीं—
 हिंदु राज्ये.

प्राचीनकाळीं दक्षिण हिंदुस्तानांतील द्रविड देशांत चेर, चोल व पांड्य ह्या तीन राजांचा अमल होता. चेर-घराण्याच्या राजधानीचे शहर म्हैसुरांतील तलकाद; चोल-घराण्याच्या राज-

धान्या कुंभकोन आणि तंजावर; आणि पांड्य-घराण्याची राजधानी मदुरा, ह्या होत्या. सर्वांत जुने पांड्य-घराणे (इ० स० ४००-१३०४) ह्या घराण्यांत एकंदर ११६ राजे झाले. चेर-वंशांत (इ० स० २८८-९००) ५० राजे, आणि चोल-वंशांत ५६ राजे झाले. हाच ह्या हिंदु राज्यांचा पूर्वीचा इतिहास. सय्यद व लोदी वंशांचे पुरुष राज्य करीत असतां जीं हिंदु राज्ये स्वतंत्र व बलिष्ठ झालीं त्यांत विजयानगरचें राज्य (१११८-१५६५) मोठें होतें. विजयानगराला नरसिंह असेंही ह्मणतात. ह्या राज्याची राजधानी बलारी प्रांतांत तुंगभद्रेच्या कांठी होती. येथील राजाचें नांव रामराजा हें होतें. विजापुर, अहमदनगर, गोवळकोंडें आणि बेदर येथील मुसलमान राजांनीं एकत्र होऊन इ० स० १५६५ त तालिकोट येथील मोठ्या लढाईत रामराजाचा पराभव केला आणि तो गैरसावध असतांना फार क्रूरपणानें त्यांनीं त्याला ठार मारिलें. नंतर मद्रासच्या वायव्येस ७० मैलांवर चंद्रगिरी म्हणून एक शहर आहे, तेथें रामराजाच्या भावानें राज्य स्थापिलें, आणि त्याच्या एका वंशजानें इ० स० १६३९ त मद्रास शहर इंग्लिशांस दिलें. याप्रमाणें हिंदु राज्ये दक्षिण हिंदुस्तानांत दोन हजार वर्षांवर चालून लयास गेलीं.

मुसलमानी राज्यें (ब्राह्मणी राज्य.)

महमद तघलघाच्या कारकीर्दीत जाफरखान नामक अफगाण सरदारानें दक्षिणेंत १३४७ त ह्या राज्याची स्थापना केली. जाफरखान हा पूर्वी कांगो या नांवाच्या ब्राह्मणाजवळ गुलाम होता. त्या ब्राह्मणानें त्यावर उपकार केले होते, ह्मणून त्याच्या सन्मानार्थ त्यानें त्या राज्याला 'ब्राह्मणी राज्य' असें नांव देऊन आपण 'सुलतान अल्लाउद्दीन हुसेन कांगो ब्राह्मणी' असें नांव धारण केलें. हें राज्य १७८ वर्षे म्हणजे इ० स० १५२५ पर्यंत चाललें होतें. नंतर तें मोडून त्याची पांच वेगळालीं राज्ये झालीं.

१ लें. विजापुरास अलिदशाही १४८९-१६८६. हें औरंगजेवानें बुडविलें.

२ रें. गोवळकोंढ्यास कुतुबशाही १५१२-१६८७. हें औरंगजेवानें बुडविलें.

३ रें. अहमदनगरास निजामशाही १४९०-१६३६. हें शहाजहानानें बुडविलें.

४ रें. वऱ्हाडांत इलिचपूर येथें इमादशाही १४८४-१५७२. हें अहमदनगरच्या राजानें आपले राज्यास जोडलें.

५ वें. बेदर येथें बुरीदशाही. हें १४९२-१६०९ पर्यंत स्वतंत्र होतें. १६५७ त बेदरचा किल्ला औरंगजेवानें घेतला.

भाग ३.

मराठे लोकांचा इतिहास.

प्रकरण १.

मराठे राजे. (इ० स० १६७४-१८४८.)

शिवाजीचे पूर्वजः-मालोजी भोंसला. हा दौलताबादेजवळ वेरूळ ह्यणून गांव आहे तेथील पाटील असून निजामशाही सरकारचे चाकरीस होता. त्या निजामशाही सरकाराकडून त्यास पुणें आणि सुपें ह्या दोन प्रांतांची जहागिरी, व चाकण आणि शिवनेरी ह्या दोन किल्ल्यांची किल्लेदारी मिळाली. त्याचा मुलगा शहाजी हा दक्षिण हिंदुस्थानांत मोठ मोठे पराक्रम करून प्रसिद्धीस येऊं लागला. हा अहमदनगर आणि विजापूर येथील बादशाहांच्या चाकरीस राहून त्यांच्या वतीनें त्यानें मोंगलांशीं मोठ मोठ्या लढाया केल्या. याला त्याची पहिली बायको जिजाबाई हिजपासून संभाजी व शिवाजी आणि दुसरी बायको तुकाबाई हिजपासून व्यंकोजी असे तीन पुत्र झाले. इ० स० १६५० पासून दक्षिणेंत मोंगल आणि मुसलमान यांना मराठे हे प्रबळ शत्रु झाले. या मराठ्यांचा मुख्य नायक, व ज्याचें नांव आपणांमध्ये अबाधित गाजत आहे व पुढेंही अव्याहत गाजेल तो, शिवाजी हा होता.

शिवाजी (१६७४-१६८०) हा इ० स० १६२७ त शिव-नेरी किल्ल्यांत जन्मला. म्हणून त्याचें नांव शिवाजी असें ठेविलें. हा लहानपणीं दादोजी कोंडदेव म्हणून शहाजीचा अत्यंत विश्वासू कारभारी होता, त्याचे शिक्षेंत होता. ह्यानें आपल्या वयाच्या १९ व्या वर्षीं तोरणा किल्ला घेतला. १६५९ त अफझूलखानास मारिलें. सुरत शहर दोन वेळ लुटलें. यानें १६६४ त आपल्या नांवास ' राजा ' असा किताब जोडून आपल्या नांवाचें नाणें पाडिलें. ह्याच्याजवळ अष्टप्रधान होते. मुसलमानांच्या मुलखांत चौथाई व सरदेशमुखी हे हक्क व किती एक प्रांत मिळवून त्यानें आपलें राज्य केवळ अडाणी अशा मावळे लोकांच्या मदतीनें वाढविलें, व महाराष्ट्रीय लोकांमध्ये शौर्य, धैर्य, पराक्रम हे गुण आहेत असें दाखविलें. ह्याला १६७४ त रायगडावर राज्याभिषेक झाला. १६७६ त यानें आपला सावत्र भाऊ व्यंकोजी याजपासून आपल्या बापाच्या जहागिरीचा हिस्सा मिळविण्याकरितां करनाटकांत स्वारी केली. हा मोठा शूर, पराक्रमी, राज्यदक्ष, चतुर, मसलती, धर्मनिष्ठ, घोड्यावर बसण्यांत पटाईत असा होता. हा गुडघी रोग होऊन रायगडों १६८० त मरण पावला. याला संभाजी व राजाराम असे दोन पुत्र होते. हे दोघे सावत्र भाऊ होते.

संभाजी (१६८०-१६८९)-हा आपल्या बापासारखाच शूर होता, परंतु स्वभावानें क्रूर, दुर्व्यसनी व त्रासक होता. तो लोकांस आवडेनासा झाला, म्हणून त्यांनीं राजारामास गादीवर बसविण्याचा बेत केला. परंतु त्यानें त्या लोकांस कैद केलें; व राजारामाच्या आईस ठार मारून त्याला रायगडावर बंदीत टाकिलें. त्यानें आपल्या बापाच्या वेळचे शहाणे प्रधान दूर करून कलुशा नामें कोणी दुष्ट व नीच कनोजी ब्राह्मण होता, त्याला आपला कारभारी केलें. त्यामुळें राज्यांत अव्यवस्था झाली: तो ऐषारामीकरितां संगमेश्वरीं जाऊन राहिला होता. त्याला मोंगलांचा सरदार तकरीबखान यानें पकडून औरंगजेब तुळापुरीं होता, त्याजकडे नेलें. त्यानें त्याला हालहाल करवून १६८९ त ठार मारविलें.

त्याला शिवाजी (शाहू) हा एकच मुलगा होता तो सहा वर्षांचा होता.

राजाराम (१६८९-१७००)-हा कांहींसा दयाळू, उदार, व शूर होता, परंतु राजकीय कामांत चतुर नव्हता. याचा दिवाण प्रल्हाद निराजी फार हुशार होता; त्यानें राज्याचा बंदोबस्त चांगला ठेविला. राजारामानें राज्याची गादी रायगडावरून काढून सातान्यास आणिली. त्यानें प्रल्हाद निराजीस ' पंतप्रतिनिधि ' अशी पदवी दिली, आणि सेनापति संताजी घोरपडे यास जरीपटका निशाण दिलें. हा १७०० त सिंहगडों मरण पावला. याला ताराबाई व राजसबाई अशा दोन बायका होत्या. ताराबाईचा मुलगा शिवाजी १० वर्षांचा, आणि राजसबाईचा मुलगा संभाजी ३ वर्षांचा होता.

दुसरा शिवाजी (१७००-१७०८)-हा दहा वर्षांचा असतांच ताराबाईनें याला गादीवर बसवून राज्यकारभार चालविला. नंतर शाहूराजापासून पराभव पावून तीं कोल्हापुरास गेलीं आणि तेथे स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. मराठ्यांचें खरें घराणें आज मितोला काय तें कोल्हापुरचेंच उरलें आहे.

शाहू (१७०८-१७४९)-हा आपल्या आईसहित १७ वर्षे औरंगजेब बादशहाच्या कैदेत होता. तो बादशाह मेल्यावर लांच देऊन सुटला, आणि ताराबाईशीं युद्ध करून १७०८ त आपली सातारची गादी घेतली. यानेंच फत्तेसिंगास अकलकोटचें राज्य दिलें. पेशवाईचें काम बहिरोपंत पिंगळे यांजकडे होतें तें काढून बाळाजी विश्वनाथास दिलें. हा फार विलासी होता. याला संतान नसल्यामुळें यानें बाळाजी बाजीराव पेशवा ह्यास अशी सनद करून दिली की, माझ्या पाठीमागें ताराबाईचा नातू रामराजा दत्तक घेऊन गादीवर बसवावा; व शिवाजीच्या वंशजांचा सन्मान राखून तुम्ही राज्यकारभार चालवावा. या वेळेपासूनच मराठे राजांच्या हातांतून वास्तविक सत्ता कमी होत जाऊन ती पेश-

व्यांच्या हातांत जात चालली होती. यापुढे जे राजे सातारच्या गादीवर बसले ते नांवाचे मात्र राजे झाले.

रामराजा (१७४९-१७७७)-याच्या कारकीर्दीपासून सर्व सत्ता पेशव्यांच्या हातीं आली. हा १७७७ त मरण पावला. हा निपुत्रिक होता, म्हणून शिवाजीच्या पणज्याच्या वंशांतील एक पुरुष दत्तक देऊन गादीवर बसविला, आणि त्याचे नांव शाहू असे ठेविले.

दुसरा शाहू (१७७७-१८०८)—हाही रामराजाप्रमाणेच परतंत्रपणांत काळ घालवून १८०८ त मृत्यु पावला. याला दोन पुत्र होते. एकाचे नांव प्रतापसिंह, व दुसऱ्याचे नांव शहाजी.

प्रतापसिंह (१८०८-१८३९) याला सुमारे १० वर्षेपर्यंत सातारचे किल्ल्यांत बंदीत ठेविले होते. पुढे १८१८ त पेशव्यांचे राज्य इंग्लिशांनी घेतले तेव्हां त्यांनी त्याला थोडासा मुलूख देऊन सातारचे गादीवर बसविले. परंतु १८३९ त त्यावर फितुरीचा दोष आल्यामुळे इंग्रज सरकाराने त्यास राज्यावरून काढून त्याचा घाकटा भाऊ शहाजी ह्यास गादीवर बसविले.

शहाजी (१८३९-१८४८)—ह्याला संतान नव्हते, व त्याच्या वंशांत दुसरा कोणी वारस नव्हता; म्हणून ते राज्य इंग्लिश सरकाराने खालसा केले. ह्याप्रमाणे मराठी राज्याचा शेवट झाला.

प्रकरण २.

पेशवे. (इ० स० १७१४-१८१८.)

बाळाजी विश्वनाथ (इ० स० १७१४-१७२०)—हा श्रीवर्धनचा कुळकर्णी. ह्यास प्रथम घनाजी जाधव याने वसुलाच्या कामावर कारकून नेमिले होते. परंतु ह्याचे आंगी विलक्षण अकल, पोंच, पराक्रम पाहून यासच शाहूराजाने पेशवाईचा अधिकार दिला. ह्यास १७१८ त शाहू राजाने सय्यद बंधूस मदत करण्याकरितां दिल्लीस पाठविले. तेथून त्याने स्वराज्य, चौथाई व सरदेश-

मुखी हे हक्क संपादन केले. हा सासवडास मरण पावला. ह्याला वाजीराव व चिमणाजी आपा असे दोन पुत्र होते.

वाजीराव (१७२१-१७४०)-हाही मोठा शूर, राज्यकार-भारांत अत्यंत निपुण, व प्रयत्नी असा होता. यानें पुष्कळ लढाया करून देश काबीज केला व मराठ्यांचें राज्य वाढविलें. ह्याच्या कारकीर्दींत मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे, उदाजी पेंवार, पिलाजी गायकवाड, व फत्तेसिंग भोंसले हे उदयास आले. इ० स० १७३६ त वाजीराव दिल्लीवर गेला. त्याची व निजाम उल्मु-लुख याची भोपाळ येथें लढाई होऊन, मराठ्यांस माळवा, व नर्मदा आणि चंबळा यांजमधील प्रदेश मिळाला. १७३९ त चिमणाजी आपानें वसई घेतली. ह्याला बाळाजीपंत ऊर्फ नानासाहेब, रघुना-थराव व जनार्दनपंत असे तीन पुत्र होते. हा नर्मदेचे कांठी १७४० त मरण पावला.

बाळाजी वाजीराव ऊर्फ नानासाहेब (इ० स० १७४०-१७६१)-ह्याच्या कारकीर्दींत पुणें शहर मराठी राज्याची राज-धानी झालें. नानासाहेब स्वतां आळशी व विलासी असल्यामुळें सर्व राज्यकारभाराचें काम त्यानें सदाशीवराव भाऊकडे सोंपविलें होतें. रामचंद्र बाबा सुखठाणेकर या नांवाचा कोणी एक सारस्वत ब्राह्मण राजनीतींत फार निपुण, विद्वान, हुषार व चतुर असा होता, त्याच्या शिक्षेखालीं सदाशीवराव भाऊ उत्तम रीतीनें तें काम पहात असे. इ० स० १७५७ त ह्यानें स्वतां करनाटकांत स्वारी केली. राघोबादादानें १७५८ त लाहोरावर स्वारी केली. इ० स० १७६० त लद्दीरचे लढाईत निजामअल्लीचा पराभव केला. १७६१ त सोनपतपानपतच्या लढाईत मराठ्यांचा फार नाश झाला. याप्रमाणें मराठ्यांचा विध्वंस झाल्यानंतर जूट मोडून त्यांचीं चार घराणीं बलिष्ठ झालीं. तीं हीं:-भोंसले, शिंदे, होळकर, आणि गा-यकवाड. ह्याला विश्वासराव, माधवराव व नारायणराव असे तीन पुत्र होते. हा पर्वतीस मरण पावला.

पहिला माधवराव (१७६१-१७७२)-हा शूर, प्रामाणिक,

चतुर, राजनीति जाणता, प्रजापालक असा होता. ह्याने १७६४ व १७७२ या वर्षी हैदरअल्लीवर स्वाऱ्या केल्या. हा क्षयरोगाच्या भावनेने थेऊर गांवीं इ० स० १७७२ त मरण पावला. त्या वेळेस त्याचे वय २८ वर्षांचे होते.

नारायणराव आणि रघुनाथराव (१७७२—१७७४)—
नारायणराव ह्याने पेशवाईचे काम ८ महिने केले. नंतर त्याचा चुलता राघोबादादा याने त्यास १७७३ त मारेकऱ्याकडून ठार मारविले, व आपण पेशवा झाला. परंतु त्याच्या प्रतिपक्षांनी राघोबादादाच्या पक्षाचे लोकांस कैद करून, नारायणरावाची स्त्री गंगाबाई गरोदर होती, तिला पुरंदरी नेऊन ठेविले; व तिच्या नांवाने राज्यकारभार चालविला. पुढे तिला पुत्र झाला, त्याचे नांव माधवराव असे ठेवून, त्याच्या नांवाची द्वाही फिरविली. रघुनाथराव हा मोठा शूर, पराक्रमी परंतु कपटी असा होता. याला राजकीय कामांत कांहीं कळत नव्हते. ह्याला बाजीराव व चिमणाजी आपा हे औरस, व अमृतराव हा दत्तक असे तीन पुत्र होते. हा कोपरगांवी १७८३ त मरण पावला.

सवाई माधवराव (१७७४—१७९६)—ह्याला जन्मापासूनच पेशवाईचा अधिकार मिळाला. हा पेशवाईचे काम पहात असतां मराठ्यांवर इंग्लिशांचे पहिले युद्ध (१७७९—१७८१)—झाले. १७८२ त सालपे येथे तह होऊन ह्या लढाईचा शेवट झाला. ह्याने निजामावर स्वारी करून त्याचा खडे मुकामी १७९५ त पराभव केला. ह्याच्या कारकीर्दीत सर्व कारभार नाना फडनविसाच्या हाती होता. त्याला नानाच्या कऱ्यांत राहणे न आवडून तो शनवारच्या वाळ्याच्या तिसऱ्या मजल्यावरून उडी टाकून मरण पावला.

दुसरा बाजीराव (१७९६—१८१८)—ह्याच्या कारकीर्दीत मराठ्यांवर दुसरे (१८०३—१८०४) आणि शेवटचे (१८१७—१८१८) हीं युद्धे झालीं. यशवंतराव होळकराने पुणे शहर लुटले. बाजीराव इ० स० १८०२ मध्ये रायगड येथे पळून गेला. नंतर तेथून वसईस गेला व तेथे इंग्लिशांशी ठराव केला. त्यास वसईचा

तह असें म्हणतात. ह्याच्या व इंग्लिशांच्या खडकी, कोरेगांव वगैरे ठिकाणी लढाया झाल्या. त्यांत कोरेगांवच्या लढाईनंतर पेशवा करनाटकाकडे पळून गेला व फिरतां फिरतां कोठें आश्रय मिळत नाही असें पाहून शेवटीं मालकम साहेबास शरण आला. त्यानें त्याला प्रतिवर्षीं आठ लक्ष रुपयांची नेमणूक करून देऊन ब्रह्मावर्तास रहाण्यास सांगितलें. अष्टे गांवीं इंग्लिशांनीं सातारचा राजा प्रतापसिंह यास धरिलें. बाजीराव हा विलासी, मूर्ख, भित्रा, दुराचारी असा होता. याचेच हार्ती पेशवाई बुडाली. हा १८५१ त ब्रह्मावर्तास मरण पावला. याला नानासाहेब म्हणून एक दत्तक पुत्र होता. त्यानें १८५७ त इंग्लिशांविरुद्ध मोठें बंड केलें. परंतु अखेरीस त्याचा पराभव होऊन तो पळून गेला असें म्हणतात.

भाग ४.

युरोपांतील लोक प्रथम हिंदुस्थानांत केव्हां आले व त्यांनीं कोठ कोठें वसाहती केल्या यांविषयीं.

इ० स० १४९८ पर्यंत युरोपांतील राष्ट्रांस हिंदुस्थानाविषयीं फारशी माहिती नव्हती. क्वचित् इटालींतील लोक व्यापाराच्या निमित्तानें इकडे येत असत. पंधराव्या शतकांत पोर्तुगीज लोक समुद्रांतून सफरी करण्याच्या कामांत फार प्रवीण होते. इ० स० १४९२ त कोलंबस हिंदुस्थानाचा शोध करण्याकरितां स्पेनच्या राजाच्या आश्रयानें गलबतें घेऊन निघाला, परंतु त्याला हिंदुस्थानाचा शोध न लागतां त्याला अमेरिका खंड सांपडलें. पुढें पांच वर्षींनीं पोर्तुगालची राजधानी लिस्बन येथून वास्को डि गामा गलबत घेऊन हिंदुस्थानाच्या शोधार्थ निघाला. येथून युरोपांतील लोकांचा हिंदुस्थानाशीं संबंध लागला.

हिंदुस्थानांत पोर्तुगीज, डच, डेन्स, इंग्लिश आणि फ्रेंच या लोकांनीं वसाहती केल्या. त्यांपैकीं पोर्तुगीज, फ्रेंच आणि इंग्लिश

यांचा हिंदुस्थानाच्या इतिहासांत मोठा भाग आहे. त्या सर्व लोकांनी प्रथम व्यापाराकरितां वसाहत केल्या, पण लवकरच पोर्तुगीज लोकांनी हिंदुस्थानांत राज्यस्थापन करायला आरंभ केला.

पोर्तुगीज वसाहती.—वर सांगितलेला वास्को डि गामा याने केप ऑफ गुड होपाकडून हिंदुस्थानाला जलमार्ग शोधून काढिला. तो मलबार किनाऱ्यावर कालिकोट बंदरांत उतरला. तो, मलबार किनाऱ्यावरचा बराच मुलूख काबीज करून, स्वदेशी परत गेला. नंतर पोर्तुगालच्या राजाने १५०५ त फ्रान्सिस्को डि आलमेडा याला पाठविले. हाच पहिला गव्हर्नर. याच्या मागून अलबुकर्क नांवाचा शूर सरदार पाठविला. त्याने इ० स० १५११ त गोवे शहर घेतले. हा हिंदुस्थानांतोला पोर्तुगीज लोकांचा दुसरा गव्हर्नर. हा १५१५ त गोव्यास मरण पावला. १५१४ त वास्को डि गामा पुन्हा हिंदुस्थानांत आला. ही त्याची तिसरी खेप. तो कोचीन येथे मरण पावला (१५२७). सोळाव्या शतकाच्या शेवटी पोर्तुगीज लोकांकडे हिंदुस्थानाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर गोवे, दमण आणि दिव; बंगाल्यांत हुगळी आणि चितागांग हीं होती. हल्लीं पहिलीं तीनच त्यांच्याकडे आहेत.

डच वसाहती.—सोळाव्या शतकाच्या शेवटी डच लोक हिंदुस्थानाशी व्यापार करूं लागले. त्यांनी १६०२ या वर्षी 'डच ईस्ट इंडिया कंपनी' या नांवाची मंडळी स्थापन केली. त्यांनी १६१९ त जावा बेटांत बटेविया शहर वसविले. सतराव्या शतकांत डच लोकांचे वर्चस्व समुद्रावर फार होते. त्यांनी १६२३ त अंबोयना बेटांत इंग्लिशांची कत्तल केली. यामुळेच इंग्लिश लोकांना हिंदुस्थानांत यावयाला फावले. १६४७ त पालरनदीच्या काठी सदरस ह्यणून शहर आहे तेथे ते व्यापार करित होते. त्यांनी हिंदुस्थानांत पहिली वखार मद्रासच्या किनाऱ्यावर पांलालोलू येथे घातली. आणि १६६४ पर्यंत त्यांनी मलबार किनाऱ्यावरील पोर्तुगीज लोकांचीं सर्व ठाणीं घेतलीं; व तेथे आणि कारोमांडेल किनाऱ्यावर आपल्या लहान लहान वसाहती केल्या. यांची राज-

धानी बंगाल्यांत चिनसुरा येथे होती. या वेळीं इंग्लिश लोक यांना प्रतिस्पर्धी झाल्यामुळे त्यांच्या सत्तेचा ऱ्हास होत गेला.

इंग्लिश वसाहती.-इ० स० १५७९ त टॉमस् स्टिफन्स या नांवाचा मनुष्य इंग्लंडांतून प्रथम हिंदुस्थानांत आला. १५७६ पासून हिंदुस्थानांत येण्याविषयी पुष्कळ इंग्लिश धाडशी लोकांचे प्रयत्न चालले होते; परंतु १५९६ त कार्निलिअस हाउटमन् याने हिंदुस्थानाचा मार्ग शोधून काढला. हे लोक प्रथम व्यापाराकरितां ह्मणून इकडे आले. त्या वेळीं इलिझाबेथ ही इंग्लंडची राणी होती. १६०० त इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापन झाली. तिला व्यापार करण्यास अधिकार मिळावा ह्मणून इलिझाबेथ राणीने सर जॉन मिलडेन याच्या हातीं अकरा बादशहाला विनंतीपत्र पाठविलें. यानंतर १७०९ पर्यंत निरनिराळ्या ईस्ट इंडिया कंपन्या झाल्या.

इ० स० १६११ त इंग्लिशांनीं खंवायत येथे पोर्तुगीज लोकांशीं लढून व्यापाराचे ठाणे घातले. १६१५ त सर टॉमस रो हा इंग्लंडाच्या वतीने जहांगिर बादशहाच्या दरबारी वकील होऊन आला. त्याने बादशहापासून व्यापाराला अनुकूल अशा पुष्कळ गोष्टी संपादिल्या.

१६२३ त अंबोयना येथे डच लोकांनीं इंग्लिशांची कत्तल केली, त्यामुळे असे झाले की, इंग्लिश लोक मसाल्याची बेटे सोडून हिंदुस्थानाकडे आले. ते प्रथम मद्रास किनाऱ्यावर आले. तेथे त्यांनीं १६१० त मच्छलीपट्टणास एक अडतीचे दुकान घातले. १६२६ त नेलोर जिल्ह्यांतील आरमागांव येथे व १६३२ त गोवळकोंडा येथे वखारी बांधिल्या. आणि १६३९ त विजयानगरचा राजा रामराजा याच्या भावाच्या वंशजाकडून त्यांना मद्रास शहर मिळाले. तेथे त्यांनीं फोर्ट सेन्ट् जॉर्ज हा किल्ला बांधिला. याप्रमाणे मद्रासेकडे इंग्लिशांनीं ठाणे घातलीं.

मुंबई इलाख्यांत इंग्लिशांनीं जीं ठाणे घातलीं त्यांत सुरत, गोव्रा, अमदाबाद, खंवायत आणि मुंबई हीं होत. १६१५ त त्यांनीं

सुरतेस वखार घातली. मुंबई बेट १६६१ या वर्षी पोर्तुगालच्या राजानें इंग्लंडच्या राजाला आंदण दिलें होतें; परंतु १६६३ त शिवाजीनें जेव्हां सुरत शहर लुटलें, तेव्हां पुढें मराठ्यांपासून आपणांस त्रास होईल या भीतीनें १६८८ त सुरत शहर सोडून कंपनीनें मुंबई बेट हें व्यापाराचें मुख्य स्थान केलें.

बंगाल्यांतील कंपनीचीं ठाणीं.—ओढ्या प्रांतांत पिप्ली, हुगळी, बलसार या ठिकाणीं इंग्लिशांनीं वखारी बांधल्या. पुढें १६४५ त त्यांनीं शहाजहान बादशहापासून व्यापाराला अनुकूल अशा पुष्कळ गोष्टी संपादिल्या. काशिबाजार, पाटणा, बलासोर, माल्डा आणि ढाका येथें लहान लहान वखारी घातल्या, आणि १७०० त अवरंगजेबाचा मुलगा अजीम याजपासून सुटानाटी, कलिकत आणि गोविंदपुर हीं संपादिलीं.

फ्रेंचांच्या वसाहती.—फ्रेंचांनीं प्रथम इ० स० १६०४ या वर्षी हिंदुस्थानावर स्वारी केली. परंतु पुढें त्यांनीं फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनी स्थापिली. १६७४ त फ्रेंच गव्हर्नर मार्टिन् यानें विजापुरच्या राजापासून पांडिचरी विकत घेतली. १६८८ त अवरंगजेब बादशहाकडून त्यांस कलकत्याजवळचें चंद्रनगर शहर मिळालें. यांशिवाय कारिकल, माही वगैरे ठिकाणें त्यांस मिळालीं. १७४१ त डुप्ली याला हिंदुस्थानांत फ्रेंचांचा गव्हर्नर जनरल नेमिलें. त्यानें लागलीच इंग्लिशांना हिंदुस्थानांतून हांकून लावण्याचे बेत चालविले. त्याच वेळीं युरोपांत फ्रेंचांची व इंग्लिशांची लढाई चालू झाल्यामुळें त्याला या कृत्यास इकडे आयतीच संधि मिळाली; आणि करनाटकांत लढाई सुरू झाली.

भाग ५.

करनाटकांतील लढायांपासून बारन् हेस्टिंग्स् गव्हर्नर जनरल होऊन येईपर्यंतची ब्रिटिश राज्याची हकीकत.

इ० स० १७४६ त फ्रेंचलोकांनीं लाबरडोनस ह्याच्या हाता-

खालीं कारोमांडेल किनाऱ्यावर कांहीं लढाऊ जहाजें पाठविलीं. तेव्हां फ्रेंच लोकांना लढाई करावी न लागतां, त्यांना मद्रास शहर मिळालें. तेव्हां अरकाटचा नबाब अनुवरुद्दीन यानें फ्रेंचांस मद्रासे-हून हांकून देण्याची खटपट चालविली; परंतु तींत त्याचा पराभव झाला. १७४८ त इंग्लिश व फ्रेंच यांचेमध्ये तह झाला. त्याच वर्षीं निजाम उल्मुलुख मरण पावला. तेव्हां हैदराबादच्या गादोविषयीं त्याचे दोन मुलगे मुजफरजंग आणि नासिरजंग यांच्यांत तंटे लागले. मुजफरजंगानें साताऱ्याला जाऊन मराठ्यांची मदत मागितली. तेथें करनाटकाचा पूर्वीचा नबाब दोस्त अल्ली याचा जांवई चंदासाहेब हा मराठ्यांच्या अटकेंत होता; तो आपण करनाटकाच्या गादीचा वास्तविक वारस आहे असें ह्मणत असे, त्याच्याशीं मुजफरजंगानें स्नेह जोडला. फ्रेंचांनीं मुजफरजंग आणि चंदासाहेब यांचा पक्ष उचलला. या वेळीं दुप्ली याला आपला हेतु सिद्धीस नेण्यास आयतेंच फावलें. तो एखादी धाडसाची कल्पना काढणारा असल्यामुळें त्याचें वजनही फार वाढलें होतें. दुप्ली यानें चंदासाहेबाला मराठ्यांस पैसे देऊन त्यांच्या अटकेंतून सोडविलें. आणि मुजफरजंग व चंदासाहेब यांचीं सैन्यें मदतीस घेऊन अंबुर येथील मोठ्या लढाईत अनुवरुद्दीन याला ठार मारिलें. तेव्हां मुजफरजंगाला कांहीं दिवस हैदराबादची सुभेदारी मिळाली, व चंदासाहेब हा करनाटकाचा नबाब झाला. पण पुढें लवकरच अनुवरुद्दीनाचा मुलगा महंमदअल्ली हा चंदासाहेबाला शत्रु उत्पन्न झाला. महंमदअल्लीस इंग्लिशांची मदत मिळून इंग्लिश व फ्रेंच यांची करनाटकांत पहिली लढाई सुरू झाली; या लढाईत फ्रेंचांचा सरदार बुशी यानें मोठा पराक्रम करून करनाटकांतील जिजीचा किल्ला घेतला (१७५०.) तसेंच दुप्ली यानें इंग्लिशांचा पराभव करून जयस्तंभ उभारिला व तेथें आपल्या नांवाचें शहर वसविलें. याप्रमाणें इंग्लिशांची वाईट स्थिति असतां, क्लाइव्ह या नांवाचा कोणी एक लोकोत्तर पुरुष समरांगणांत आला. त्यानें प्रथम पांडेचरीला वेढा घालून देवीकोटचा किल्ला घेतला (१७४८)

आणि चदासाहेबाची राजधानी अर्काट हिला वेढा घातला, त्यांतच चंदासाहेबाचा मुलगा राजासाहेब याचा अगदी पराभव झाला. अर्काटच्या वेढ्यामुळे इंग्लिशांचे वर्चस्व पूर्णपणे स्थापित झाले. नंतर क्लाइव्ह याला एकामागून एक जय मिळू लागले. त्याने हुप्पीचा स्तंभ व शहर ही उध्वस्त केली. त्रिचनापल्लीजवळ श्रीरंगम् येथे फ्रेंचांचे सैन्य आपण होऊन क्लाइवसाहेबाच्या स्वाधीन झाले. नंतर इंग्लिश व फ्रेंच यांचा तह झाला. इंग्लिशांचा सहाय महमदअली याला करनाटकचा नबाब केले. हा तह १७५७ पर्यंत टिकला. याच वेळी क्लाइव्ह याला मद्रासचा गव्हर्नर केले; परंतु त्याला लागलेच बंगाल्यांत जावे लागले. तेव्हां इकडे करनाटकांत इंग्लिश व फ्रेंच यांची वांदिवाश येथे मोठी लढाई झाली (१७६०.) इंग्लिशांचा सेनापति करनल ऐरकूट, व फ्रेंचांचे लाली व बुशी हे होते. या लढाईत फ्रेंचांचा समूळ नाश होऊन हिंदुस्थानांत राज्यस्थापन करण्याचा जो त्यांचा उद्देश त्याला मोठा धक्का बसला. बुशीला कैद केले. पुढे थोडे दिवसांत ऐरकूट याने फ्रेंचांची सर्व ठाणी घेतली. १७६१ त पांडेचरी स्वतः हस्तगत झाली, आणि लालीला कैद करून मद्रासेस पाठविले. याप्रमाणे इंग्लिशांचा करनाटकांत अंमल बसला.

बंगाल्यांत इंग्लिशांची सत्ता.—महमदशाहा दिल्लीचा बादशहा असतां अलिवर्दीखान हा बंगाल, बहार व ओरिसा ह्या प्रांतांचा स्वतंत्र सुभेदार झाला. १७५६ त अलिवर्दीखान मेला. तेव्हां त्याचा नातु सुराजउद्दवला हा गादीवर बसला. हा फार क्रूर स्वभावाचा व विषयासक्त होता असे सांगतात. त्याने कांहीं अंतस्थ कारणावरून इंग्लिश लोकांची काशिमबाझार येथील वखार लुटली, आणि कलकत्यावर हल्ला केला. तेथे जे इंग्लिश लोक सांपडले त्यांपैकी १४६ लोकांस त्याने एका अंधार कोठडीत कोंडून ठेविल्यामुळे त्यांतील बहुतेक मेले. तेव्हां क्लाइव्ह हा लागलीच बंगाल्यांत गेला. नंतर इंग्लिश व नबाब यांची १७५७ त प्लासी येथे मोठी ध्यानांत ठेवण्यासारखी लढाई झाली. या लढाईचे एक

कारण असे झाले की, क्लाइव्ह याने फ्रेंचांचे चंद्रनगर घेतले. हे पाहून सुराजउद्वल्याला अतिशय राग येऊन तो फ्रेंचांस मिळाला. इकडे क्लाइव्ह याने त्याच्या गादीवर मीरजाफर याला बसविण्याचा घाट घातला. फ्रासीच्या लढाईत सुराजउद्वल्याचा मोड झाल्यावर त्याच्या गादीवर मीरजाफर याला बसविले. त्याबद्दल मीरजाफराने इंग्लिशांस २४ परगण्यांची जमीनदारी दिली. १७५८ त क्लाइव्ह याला बंगालचा पहिला गव्हर्नर नेमिले. १७६० त क्लाइव्ह इंग्लंडास गेला. तो तिकडे पांच वर्षे होता. ह्या दरम्यान मीरजाफराच्या कारकीर्दीत कांहीं अव्यवस्था झाल्यामुळे, त्याचा जावई मीरकासीम याला गादीवर बसविले. त्याच्याकडून इंग्लिशांस बरदान, चितागांग आणि मिदनापूर हे प्रांत मिळाले. परंतु १७६३ त मीरकासीम याने स्वतंत्र होण्यासाठी बंड करून पाटणा येथे इंग्लिशांची कत्तल केली, तेव्हां इंग्लिशांनी १७६४ त घेरिया आणि उधनाला या ठिकाणी त्याचा पराभव केला. पुढे तो अयोध्येच्या नवाबाला जाऊन मिळाला. तेव्हां इंग्लिशांनी त्याचाही बक्सारच्या लढाईत पूर्णपणे पराभव केला. १७६५ त क्लाइव्ह दुसऱ्याने गव्हर्नर होऊन कलकत्यास परत आला. त्या वेळी त्याने शाहाआलम बादशहापासून बंगाल, बहार व ओढ्या ह्या प्रांतांचा दिवाणी अधिकार, व कारोमांडेल किनाऱ्यावरील उत्तरसरकार या प्रांतावर राज्य करण्याचा अधिकार हे संपादिले. याप्रमाणे क्लाइव्ह याने बंगाल्यांत व मद्रासेत इंग्लिश राज्याचा पाया घालून त्याची अभिवृद्धि केली. १७६७ त क्लाइव्ह साहेब इंग्लंडास परत गेला. १७६७-१७७२ पर्यंत हॅरी व्हेरेलस्ट व जॉन कार्टियर हे बंगालचे गव्हर्नर होते. १७७२ त वारन हेस्तिगस् (जो पूर्वी कलकत्ता येथील काउन्सिलांतील एक सभासद होता) हा बंगालचा गव्हर्नर झाला. ह्या पांच वर्षांत सांगण्यासारखी कांहीं गोष्ट झाली नाही.

भाग ६.

हिंदुस्थानचा राज्यकारभार चालविण्यासाठी पाठ-
विलेले इंग्लिश गव्हर्नर जनरल—त्यांच्या
कारकीर्दीत घडलेल्या मुख्य व “
महत्त्वाच्या गोष्टी.

(१) वॉरन हेस्टिंग्स्. १७७४—१७८५.

हा० इ० स० १७७२ त बंगालचा गव्हर्नर झाला. १७७३ त रेग्युलेटिंग आक्ट पास झाला; त्याअन्वये बंगालच्या गव्हर्नरस ‘गव्हर्नर जनरल’ असा किताब मिळावा, व त्याचा अंमल मुंबई, मद्रास वगैरे ठिकाणच्या गव्हर्नरांवर असावा; त्यास चार कौंसिलदारां (मंत्र्यां) नी मदत करावी; कलकत्ता येथे न्याय-सभा स्थापावी; आणि कौंसिलदार व इतर कामगार यांनी नेटिवांपासून बक्षिसादाखल देणगी वगैरे घेऊं नये; असे ठरले. ह्या कायद्याअन्वये हा इ० स० १७७४ त गव्हर्नर जनरल झाला. त्याने राज्यकारभार मोठ्या दक्षतेने चालविला असेल, परंतु नेटिवांचे यत्किंचित्ही हित त्याने केले नाही. पैसा शिल्लक पाडण्याकरितां त्याने अलाहाबाद व कोरा हे प्रांत अयोध्येच्या नबाबाला विकले. त्याने रोहिले लोकांस रोहिल खंडांतून घालवून देण्यासाठी अयोध्येचा नबाब सुजाउद्दौला यास मदत केली. अयोध्येच्या बेगमांपासून त्याने बलात्काराने ७६ लक्ष रुपये काढले. याबद्दल त्याच्यावर मोठा दोष आला होता. मीरजाफराच्या मुलाच्या रक्षणासाठी मीरजाफराच्या बायकोची नेमणूक झाली; त्यांत वारन हेस्टिंग्स् याने तिजपासून पुष्कळ पैसा घेतला अशी नंदकुमार याने फिर्याद केली. त्या फिर्यादीची चक्कशी चालली असतां, नंदकुमार याने पुष्कळ वर्षांपूर्वी खोठ्या सहीचा कागद बनविला होता; या अपराधाबद्दल त्यास फांशी दिले. काशीचा राजा चेतसिंग हा इंग्लिशांस साडेसव्वीस लक्ष रुपये खंडणी देत असे. लढायांच्या

खर्चाकरितां वारन हेस्तिगस् त्याच्याजवळ अधिक पैसा, व सैन्याची मदत बळजोरीनें मागूं लागला. ती तो देईना म्हणून वारन हेस्तिगस् यानें काशीस जाऊन राजास कैद केलें. तेव्हां तेथें मोठें बंड होऊन वारन हेस्तिगस् यावर मोठें संकट गुजरलें, परंतु त्यांतून तो गोठ्या युक्तीनें पार पडला. याच्या कारकीर्दीत मराठ्यांशीं पहिलें युद्ध झालें. १७८० त अहमदाबाद, लाहोर, ग्वाल्हेर हीं शहरें घेतलीं. हैसूरच्या हैदरानें मद्रासेवर स्वारी केली. पोर्टोनोव्हो, शोलिंगगड, पालिलोर, या ठिकाणीं लढाया झाल्या. १७८३ त फॉक्स साहेबाचें बिल पार्लमेंट सभेपुढें आलें परंतु तें पास झालें नाहीं. पुढें १७८४ त पीत साहेबाचें बिल आलें व त्यांत असें ठरलें कीं, कंपनीचा अधिकार कायम ठेवावा व त्यावर एक वरिष्ठ सभा नेमावी, तिचें नांव बोर्ड ऑफ कंट्रोल असें ठेवावें. या सभेंतील सभासद नेमण्याचा अधिकार कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्स ह्यांच्यावर असावा. याप्रमाणें गोष्टी घडल्या.

(२) लॉर्ड कॉर्नवालीस. १७८५-१७९३.

त्रावणकोरच्या राजाबरोबर तह झाला. म्हैसूरचें तिसरें युद्ध व तह. या युद्धांत हैदराचा मुलगा टिपु हा प्रमुख होता. महमदअल्लीच्या राज्यापैकीं कांहीं भाग घेतला. लॉर्ड कॉर्नवालीस यानें राज्य उत्तमप्रकारें चालविलें, आणि जमीनदारी, रयतवारी व कुळवारी अशा जमावंदीच्या रीति चालू करून जमिनीचा कायमचा धारा ठरविला. जमीनदारी म्हणजे एका मिरासदाराकडे कांहीं जमिनी लावून दिल्या असतात, त्यांच्या साऱ्याचें जोखीम त्याजवर असतें. रयतवारी म्हणजे प्रत्येक जमिनीचा जो लागवड करणारा असतो, त्याच्या माथ्यावर साऱ्याचें जोखीम असतें. कुळवारी म्हणजे एका खेड्याखालीं ज्या जमिनी मोडत असतील, त्यांच्या साऱ्याचें जोखीम तेथील रहिवाशांवर असतें. त्यानें मुलकी कामकाजाच्या रीतींत बरेच फेरफार केले. त्यानें प्रथम फौजदारीचा अधिकार साहेबलोकांच्या हातीं दिला. कलकत्ता

येथे फौजदारी कामाकरितां सदर अदालत (मुख्य कोर्ट) स्थापिली. तसेंच कलेक्टर आणि जज्ज यांचे अधिकार निरनिराळे केले.

(३) सर जॉन शोअर. १७९३-१७९८.

ह्याला लॉर्ड टेन्माऊथ असा किताब होता. पेशव्यांनीं निजामावर स्वारी करून त्याचा खर्च मुक्कामीं पराभव केला (१७९५.) अयोध्येचा नवाब असोफउद्दौला १७९७ त मरण पावला. नंतर त्याचा मुलगा मिरझाअल्ली ज्यास बहुतकरून वजीरअल्ली असे म्हणत, तो गादीवर बसला, परंतु तो लोकांस आवडेना ह्मणून सरजान शोअर याने त्याचा चुलता सादतअल्ली यास गादीवर बसविले.

(४) मार्क्स ऑफ वेलस्ली (लॉर्ड मॉर्निंग्टन्)
१७९८-१८०५.

निजामाशीं तह (१७९८) करून त्याला आपल्या पक्षास घेऊन टिपूवर स्वारी केली. हेंच हैसूरचे चवथें युद्ध. सिद्धेश्वर, मालवेली या ठिकाणीं टिपूचा पराभव होऊन श्रीरंगपट्टण इंग्लिशांनीं घेतले. तेव्हां टिपू मारला गेला (१७९९). हैसूरच्या पूर्वीच्या राजास गादीवर बसविले, व त्या मुलखाची वहिवाट करण्याकरितां कर्नल वेलस्ली याला नेमिले. त्यानें सबसिडियरी सिस्टिम ह्मणजे आपली फौज येथील राजांच्या संरक्षणासाठीं ह्मणून त्यांच्या राज्यांत ठेवून, तिचा खर्च त्यांपासून घेण्याची पद्धत चालू केली. टिपूबरोबर लढाई चालली असतां, महमदअल्ली याने त्याच्याशीं दळणवळण ठेविले म्हणून इंग्लिश त्याचा मुलूख घेणार इतक्यांत महमदअल्ली मरण पावला. परंतु त्याचा मुलगा ते प्रांत देईना म्हणून अजीमउद्दौला यास गादीवर बसविले व त्याजपासून अंगोलीपासून कन्याकुमारीपर्यंत मलूख घेतला. वजीरअल्ली याने काशीस बंड करून चेरीसाहेब रेसिडेंट व दुसरे दोन साहेब यांस ठार मारिले. पेशव्याशीं वसई मुक्कामीं तह. मराठ्यांशीं दुसरें युद्ध. दिल्ली, लासवारी व आरगांव या ठिकाणीं लढाया. होळकराबरोबर लढाई. शिंदे, भोंसले व भरतपूरचा राजा यांच्याशीं तह. याप्रमाणें गोष्टी झाल्या.

लॉर्ड कॉर्नवालीस १८०५ त पुनः हिंदुस्थानांत आला. याच्या मनांत देशांत स्वस्थता राखावयाची होती. परंतु तो काशी-जवळ गाजीपूर येथें मरण पावला.

(५) सर जॉर्ज बार्लो. १८०५-१८०७.

शिदा व होळकर यांच्याशी तह केला. याची तह करण्याची पद्धत फार निराळी होती. त्यामुळे इंग्लिशांचें नुकसान होऊन, याची अप्रतिष्ठा झाली. वेळोरास बंड झालें. याच्या आंगी काटकसर करण्याचा गुण होता. पलटणीतील लोकांस तंबूचा वगैरे खर्च मिळत असे तो यानें बंद केल्यामुळे तो त्यांस आवडेनासा झाला. याचें व कमांडर-इन्-चिफ् यांचें वांकडें पडल्यामुळे मद्रासच्या मुख्य अधिकाऱ्यांत दुफळी झाली. त्यामुळे लोक नाखुष होऊन त्यांनीं मच्छलीपट्टणास बंड केलें. पुढें याची नेमणूक मद्रासच्या गव्हर्नराच्या जाग्यावर झाली (१८०७).

(६) लॉर्ड मिंटो. १८०७-१८१३.

लॉर्ड मिंटो याचे मनांतून सर जार्ज बार्लोप्रमाणेंच स्वस्थता राखावी असें होतें, व त्याचप्रमाणें त्याला विलायत सरकारचा हुकूम होता. परंतु अमीरखानानें वराडच्या राजावर स्वारी केली तेव्हां त्याला त्या तंट्यांत पडावें लागलें. १८०७ त गुजराथेंतील बालहत्या बंद केली. त्रावणकोरास बंड. फ्रेंचांची मारिशस, बोरबोन व राडरिग्स; व डच लोकांचें जावा हीं बेटें घेतलीं. रणजितसिंगाकडे मेटकाफ् साहेबास पाठवून त्याच्याशी तह करविला. फ्रेंच व रशियन हे वायव्येकडून स्वारी करणार असें समजतांच १८०९ त एल्फिन्स्टन् साहेबास काबुलास, व सर जान मालकम याला इराणास पाठवून तह केला. हा विलायतेस गेल्यावर त्याला 'अर्ल' ही पदवी मिळाली, परंतु तो त्याच वर्षी (१८१३) मरण पावला.

(७) मार्क्स ऑफ् हेस्तिंग्स् (अर्ल ऑफ् मोईरा.)

१८१४-१८२३.

नेपाळ देशाशी लढाई. इंग्लिशांनीं आपल्या सैन्याचे चार भाग

करून नेपाळावर पाठविले. कुलूंग, जैटक, रामगड, शिखर क्षेत्र, हरिहरपूर, इत्यादि ठिकाणी लढाया झाल्या. नेपाळच्या राजाबरोबर तह केला. छट्टू, करीमखान व दोस्तमहंमद ह्या पेंढ्यांनी लुटालूट करण्यास आरंभ केला. त्यांचा १८१६ त लशिग्तन् साहेबाने पराभव केला. मराठ्यांशी शेवटचे युद्ध (१८१७-१८१८.) शिताबळदी, नागपूर, जबलपूर, महीदपूर, कोरेगांव व खडकी ह्या ठिकाणी लढाया झाल्या. गायकवाडाने आपला वकील गंगाधरशास्त्री यास १८१४ त पेशव्यांच्या बाकीबद्दल बोलणे करण्याकरितां पुण्यास पाठविले. त्याला बाजीरावाने त्रिबकजी डेंगळ्याकडून पंढरपुरास १८१५ त ठार मारविले. इंग्लिशांनी गायकवाडाच्या वतीने त्रिबकजीस कैद केले. परंतु तो पळून गेला. १८१८ त इंग्लिशांनी पेशव्यांचे राज्य घेतले, व त्यास प्रतिवर्षी ८ लक्ष रुपये नेमणूक करून देऊन ब्रह्मावर्तास नेऊन ठेविले. याप्रमाणे गोष्टी झाल्या.

(८) लॉर्ड आमहर्स्ट. १८२३-१८२८.

ब्रह्मी लोकांशी पहिले युद्ध (१८२४-२६). चितगांव व आराकान ह्यांजमधील शाहापुरी नांवाच्या ओसाड बेटावर इंग्लिशांनी थोड्याशा काळे लोकांचा पहारा ठेविला होता. त्या लोकांस ब्रह्मी लोकांनी हांकून लाविले व सोफाया जहाजावरील लोकांस भूलथापा देऊन धरून नेले; ह्यापून इंग्लिशांनी ब्रह्मी लोकांशी लढाई सुरू केली. कर्नल् गाद्वीन याने मार्ताबान व तावाय; व कर्नल् मेल्स् याने मुर्गुई आणि तेनासरीम हीं ब्रह्मी लोकांचीं बंदरे घेतलीं. प्रोम, किमांडीन, डोनाबू व पाघम ह्या ठिकाणी लढाया झाल्या. ब्रह्मी लोकांचा सरदार महाबंधुला मरण पावला. इंग्लिशांचा व ब्रह्मी राजाचा यांडेबू येथे तह झाला. १८२५ त भरतपूरचा राजा मरण पावला. त्याचा अल्पवयी मुलगा बळवंतसिंग गादीवर बसला. परंतु त्याचा चुलता दुर्जनसाल याने त्याला कैद करून आपण गादीवर बसला. दिल्लीचा रेसिडेंट आक्तरलोनी याने त्याजवर सैन्य पाठविले परंतु गव्हरनर जनरलाने ते परत बोला-

विलें, ह्यून रेसिडेन्टानें राजीनामा दिला. त्याच्या जागीं मेट-
काफ साहेब येऊन त्यानें दुर्जनसालास कैद केलें व बळवंतसिंगास
गादीवर बसवून बंडावा मोडून टाकिला. याप्रमाणें गोष्टी झाल्या.

(९) लॉर्ड विलियम् बेंटिक्. १८२८-१८३५.

इंग्लिशांनीं म्हैसूरचा राज्यकारभार आपल्या हातीं घेऊन
(१८३०) कुर्गचे राज्य घेतलें (१८३३). १८२९ त सती जा-
ण्याची चाल बंद करून ठगलोकांच्या दुष्ट धंद्याचा मोड केला.
शिपाई लोकांस दुप्पट भत्ता मिळत असे तो बंद केला. लॉर्ड
मेकॉले १८३५-४० पर्यंत हिंदुस्थानच्या कायदेकौन्सिलाचा सभा-
सद होता. त्यानें एतद्देशीय लोकांस इंग्रजी शिकविण्याची पद्धत
सुरू केली. त्यानेंच हल्लीं चालू असलेलें क्रिमिनल कोड (फौज-
दारी कायदा) केलें. हिंदुस्थान व इंग्लंड यांमध्ये वाफेचीं तारवे
जाऊं येऊं लागलीं. राममोहनराय विलायतेस गेले व तेथें ते
१८३३ त मरण पावले. रशियन लोकांविरुद्ध, व सिंधुनदावर
इंग्लिशांनीं व्यापार करावा म्हणून त्यांनीं, सिंधचा अमीर, भाव-
लपूरचा राजा व रणजितसिंग यांच्याशीं तह केला. १८३४ त
कंपनीस आणखी वीस वर्षांची सनद मिळाली. तींत कंपनीकडे
राज्य करण्याचा मात्र अधिकार राहून सर्वास हिंदुस्थान व चीन
ह्या देशांशीं व्यापार करण्याची मोकळीक मिळाली. यानें आल्या-
बरोबर जमाबंदीबी सुधारणा केली. माळव्याच्या अफूवर कर
बसविला. दरसालच्या कायमच्या खर्चाची काटकसर वगैरे पुष्कळ
सुधारणा केल्या.

लॉर्ड मेटकाफ.—यानें बेंटिक्च्या मार्गे ११ महिने अकूटिंग
गव्हर्नर जनरलचें काम केलें. तितक्या वेळांत त्यानें वर्तमानपत्रें
व पुस्तकें छापण्यास प्रतिबंध नसावा असा ठराव केला. त्यामुळें
त्याची फार कीर्ति झाली.

(१०) लॉर्ड आकलंड. १८३६-१८४२.

दोस्तमहंमद याजबरोबर तह करण्याकरितां अलेक्झांडर बरन्स
यास १८३७ त अफगाणिस्थानांत पाठविलें; परंतु त्याचा कांहीं

उपयोग झाला नाही. इराणच्या शहानें हिरात शहरावर हल्ला केला, परंतु एलझेड पातिजर साहेबाच्या मदतीने हिराती लोकांनी त्या शहराचें रक्षण केलें. शहासुजा यास गादीवर बसविण्याकरितां लॉर्ड आकलंद यानें रणजितसिंग व शहासुजा यांच्याशीं १८३८ त तह केला. अफगाणिस्थानावर स्वारी. शहासुजास कंदाहार येथें गादीवर बसविलें. रणजितसिंग १८३९ त मरण पावला. गिजनी, खिलात व काबूल हीं शहरें घेतलीं. परवानची लढाई १८४०. दोस्तमहंमद इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला. त्याचा मुलगा अकबर-खान याजबरोबर तह केला. अलेक्झांडर बरन्स व कांहीं कामदार काबूलास मारले गेले. १८४१ त अकबरखानानें मेकनातन् साहेबास गोळी घालून ठार मारिलें. ह्या स्वारीपैकी डॉक्टर ब्रायडन् शिवाय कोणीही परत आला नाही. चीन देशाशीं पहिली लढाई (१८४०-४२.) सर ह्यू गो यानें चीनावर स्वारी केली. त्यांत हांगकांग बेट इंग्लिशांस मिळून दुसऱ्या चार बंदरांत व्यापार करण्याची मोकळीक मिळाली (१८४२.) याप्रमाणें गोष्टी घडल्या.

(११) लॉर्ड एलिंगरो. १८४२-१८४४.

गिजनीचा गव्हरनर शमसुद्दीन याचा पराभव झाला. अकबर-खानानें इंग्लिश बंदिवान सोडून दिले. अफगाणिस्तानच्या लढाईचा शेवट होऊन सैन्य परत आलें. सिंधच्या अमीराबरोबर लढाई सुरू झाली. मियानी व हैदराबाद या ठिकाणीं अमीराचा पराभव झाला. अमीरास पेनशन देऊन काशीस ठेविलें; व सिंधदेश खालसा केला (१८४३). सर चार्लस नेपियर याला तेथें कमिशनर नेमिलें. जनकोजी शिंदे १८४३ त मरण पावला. मामासाहेबास शिंद्याच्या दरबारीं कारभारी नेमिलें, परंतु त्याचें व राणीचें वैमनस्य पडल्यामुळें तिणें त्यास काढून दादा खासगीवाले याला कारभारी नेमिलें. महाराजपूर व पन्यार या ठिकाणीं शिंद्याचा पराभव. शिंद्याशीं तह. याप्रमाणें गोष्टी झाल्या.

(१२) लॉर्ड हार्डिंग. १८४४-१८४८.

ह्यानें येथील रानटी लोकांत बालहत्या, मनुष्यांचे बळी वगैरे

देण्याचें बंद केलें. रणजितसिंगाचा पुत्र धुलिपसिंग हा १८४५ त गादीवर बसला. शीक लोकांनीं इंग्लिशांच्या मुलखावर हल्ला केला. तारीख १८ डिसेंबर १८४५ रोजीं मुडकी येथें लढाई झाली. तीत सर रॉबर्ट सेल मारला गेला. फेरोजशहा, अलिवाल, सोब्रान येथें लढाया झाल्या. शीक लोकांस जिंकिलें. लाहोर इंग्लिशांस मिळालें. महाराजाच्या आईनें तह करण्याकरितां गुलाबसिंगास पाठविलें. शीक लोकांबरोबर तह झाला. हा तह करण्याच्या कामीं गुलाबसिंगानें मदत केली ह्मणून इंग्लिशांनीं त्याला बराच मुलुख दिला. इत्यादि गोष्टी घडल्या.

(१३) लॉर्ड दलहौसी. १८४८-१८५६.

शीक लोकांबरोबर पुनः लढाई सुरू झाली. मूळराजास पदच्युत करून त्याच्या जागीं इंग्लिशांनीं खानसिंगास बसविलें. व्हान्स अँगन्यु व अंडरसन ह्यांस मुलतानास ईदगा किल्ल्यांत ठार मारिलें. सदूसम, रामनगर, चिलियनवाला व गुजराथ येथें लढाया झाल्या. १८४९ त इंग्लिशांनीं मुलतान घेतलें, पंजाब प्रांत स्वाधीन झाला. ब्रह्मी लोकांशीं दुसरें युद्ध. १८५२ त मार्ताबान, रंगून, वेसीन व पेगू हीं ठिकाणें इंग्लिशांनीं घेतलीं. ब्रह्मदेशच्या राजानें आपल्या भावास पदच्युत करून आपण गादीवर बसला. ब्रह्मी लोकांनीं तह केला. निजामाबरोबर तह होऊन वराडचे चार प्रांत इंग्लिशांस मिळाले. नागपूरचा राजा मरण पावला. त्यास पुत्रसंतान नव्हतें ह्मणून तें राज्य १८५४ त इंग्लिशांनीं आपल्या ताब्यांत घेतलें. सांताळ लोकांस बंगाल्यांतील व्यापारी लोकांनीं फार छळिलें, व इंग्लिश लोक गोहत्या करितात हें पाहून ते आपणांस बाटवितील म्हणून त्यांनीं बंद केलें. अयोध्येचें राज्य १८५६ त खालसा केलें. विद्यावृद्धीला पुष्कळ उत्तेजन दिलें. लोखंडी रस्ते व तारायंत्रें सुरू झालीं. कंपनीस १८५३ त नवीन सनद मिळाली. त्याप्रमाणें कांहीं डैरेक्टर्स कमी झाले. त्यांतून कांहीं राणीनें नेमावे असें ठरलें. सर्व हिंदुस्तानाकरितां एक कायदे करणारी मंडळी नेमिली.

ज्या उमेदवारांची परीक्षा उतरेल त्यांस मुलकी खात्यांत किंवा वैद्यकी खात्यांत नोकरी द्यावी असे ठरले. याप्रमाणे गोष्टी घडल्या.

(१४) लॉर्ड क्यानिंग्. १८५६-१८६२.

इराण देशाशी लढाई. तीत इराणी लोकांचा पराभव होऊन, त्यांनी इंग्लिशांशी तह केला. त्यांत त्यांनी हिरात व अफगाणिस्तानावरील आपले हक्क सोडले. चिनावर स्वारी. चिनी लोकांचा पराभव. चीनच्या बादशाहाने इंग्लिशांशी तह केला. त्यांत त्याने युरोपांतील मुख्य मुख्य राष्ट्रांना व्यापाराच्या संबंधाने मोकळीक दिली. १८५७ त बंगाल प्रांतांत शिपाई लोकांचे बंड झाले. त्यांत नानासाहेब पेशवा मुख्य होता. बंडवाल्यांनी इंग्लिश लोकांच्या बायका मुलांची मोठ्या क्रूरपणाने कत्तल केली. त्यांचा कानपुरास पराभव. तात्या टोपे याला धरून फांशी दिले. महाराणीने हिंदुस्तानचे राज्य कंपनीकडून आपल्या ताब्यांत घेतले (१८५८). महाराणीचा जाहीरमाना.

(१५) लॉर्ड एलजीन. १८६२-१८६३.

हा आल्यानंतर लवकरच मरण पावला. याने वीस महिने काम केले.

(१६) सर जॉन लॉरेन्स. १८६४-१८६८.

भूतानच्या राजाशी तह. मुंबईच्या शेरबाजारांत हजारों व्यापाऱ्यांची व लोकांची दिवाळी निघाली. ओरिसा प्रांतांत दुष्काळ पडून पुष्कळ लोक मरण पावले. वाघर लोकांचे बंड.

(१७) लॉर्ड मेयो. १८६९-१८७२.

यास शेरअल्ली नांवाच्या मुसलमान कैद्याने अंदमान बेटांत १८७२ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत ठार मारिले.

(१८) लॉर्ड नार्थब्रूक. १८७२-१८७६.

मल्हारराव गायकवाड यांनी रेसिडेन्टास विष घातले अशा आरोपावरून सरकार तर्फे कमिशन बसवून त्यांची चौकशी केली. चौकशीअंती ते निर्दोषी ठरले. तथापि त्यांच्या दुर्वर्तनावरून ते राज्य चालविण्यास अयोग्य असे ठरवून त्यांस मद्रासेत कैदेत ठे-

वले. त्यांच्या जागी सयाजीराव यांस बसविले. १८७५ त महाराणीचे वडील पुत्र प्रिन्स ऑफ वेल्स हे हिंदुस्थानांत आले. त्यांच्या आगतस्वागताकरितां ठिकठिकाणी बडे दरबार झाले.

(१९) लॉर्ड लिटन्. १८७६-१८८०.

ह्यांच्या कारकीर्दीत दिल्लीस बडा दरबार झाला. राणी सरकारानें ता. १ जानेवारी १८७७ रोजी ' हिंदुस्तानची बादशाहीण ' असा किताब धारण केला. दक्षिणेंत मोठा भयंकर दुष्काळ पडला. त्या वेळेस सरकारानें लोकांच्या प्राणसंरक्षणार्थ अनेक सार्वजनिक कामें सुरू केलीं. परंतु वेळेवर जशी मदत व्हावी, तशी न झाल्यामुळे लाखों मनुष्ये मरण पावलीं. अफगाणिस्तानावर इंग्लिशांनी स्वारी केली. तीत हजारों मनुष्यांच्या जिवांची हानि होऊन त्यांच्या इच्छेप्रमाणें फळप्राप्ति न होतां हिंदुस्तानच्या गरीब रयतेवर खर्चाचा बोजा मात्र पडला. पुणें वगैरे प्रांतांत वासुदेव बळवंत फडके यानें दंगा केला. त्याला इंग्लिशांनी पकडून काळ्या पाण्याची शिक्षा दिली. लायसेन्स टॅक्स आणि वर्तमानपत्रांचें स्वातंत्र्य नष्ट करण्याचा कायदा हे अमलांत आले. याप्रमाणें यांच्या कारकीर्दीत गोष्टी झाल्या.

(२०) लॉर्ड रिपन्. १८८०-१८८४ डिसेंबर.

हे साहेब हिंदुस्थानांत आल्याबरोबर त्यांनीं अफगाणिस्तानची लढाई बंद केली. विलायती कापडावरील जकात कमी केली. त्यांचें लक्ष एकसारखें लोककल्याणाकडे लागलेलें असे. ते सुशील व शांत स्वभावाचे आहेत. त्यांनीं वर्तमानपत्रांचें स्वातंत्र्य नष्ट करणारा कायदा काढून टाकून त्यांस पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें. देशी कारागिरीस उत्तेजन देण्यासाठीं सरकारी ऑफिसें व कारखाने यांत देशी जिनसा वापरण्याविषयी ठराव केले. हिंदुस्तान देशाचें हित व्हावें, व लोकांचीं मनें राज्यकारभाराकडे लागावीं, ह्मणून स्थानिक स्वराज्याविषयीं नियम ठरवून ते कित्येक प्रांतांत अमलांतही आणिले. इजिप्तच्या लढाईत विलायती सैन्याच्या मदतीस काळी फौज पाठविली, व त्या सैन्यानें मोठा पराक्रम करून जय मिळविला.

अन्याय व पक्षपात न व्हावा ह्मणून हे फार झटत असत. यांच्या हातून अनेक लोककल्याणार्थी कामे झालीं, ह्मणून ते लोकप्रिय झाले आहेत. नेटिवांस युरोपियन लोकांचा न्याय करण्याचा अधिकार असावा, ह्मणून इलबर्ट साहेबांचें बिल सभेपुढें आलें. त्यामुळें युरोपियन लोकांत पुष्कळ गवगवा होऊन, त्यांतील कांहीं हलकट लोकांनीं त्यांचा उपहासही केला. परंतु त्यांचो निष्कलंक कीर्ति वृद्धिगतच होत गेली. ह्या लोकप्रिय साहेबांस स्वदेशीं परत जातांना ठिकठिकाणीं व मुख्यत्वेकरून मुंबईस मानपत्रें मिळून त्यांचा अप्रतिम गौरव झाला; तसा आजपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही गव्हर्नर जनरलाचा झाला नाहीं.

(२१) लॉर्ड डफरिन. १८८४ डिसेंबर पासून सुरू.

यांची कारकीर्द हल्लीं चालू आहे. यांचे गेल्या दोन वर्षांचे कारकीर्दीत ठळक व ध्यानांत ठेवण्याजोग्या गोष्टी घडल्या त्याः— ब्रह्मदेश खालसा केला (१८८६) व हिंदुस्तानाला जोडला. सर्व हिंदुस्तानभर इन्कमटॅक्स (प्राप्तीवरील कर) बसविला (१८८६). आणखी अशाच काय काय गोष्टी होतात तें पहावें.

भाग ७.

प्रसिद्ध पुरुषांचीं संक्षिप्त चरित्रें, युद्धें, तहवगैरे.
पूरणिका पहिली.

प्रसिद्ध पुरुष.

चिमणाजी आपा.—हा मोठा शहाणा, पराक्रमी, शूर, असा होता. यानें १७३९ त पोर्तुगीज लोकांपासून वसईचा किल्ला घेतला. हा वसई मुकामां मरण पावला.

सदाशीवराव भाऊ.—हा मोठा शहाणा व शूर असल्यामुळें नानासाहेबानें सर्व राजकीय काम यावर सोंपविलें होतें. हा पानपतचे लढाईत नाहींसारखा झाला.

नाना फडनवीस.—हा मोठा राजकारस्थानी पुरुष थोरले माधवराव, नारायणराव, आणि सवाई माधवराव यांच्या कारकीर्दीत होता. हा लहानपणापासून राजकीय कामांत असल्यामुळे सर्व हिंदुस्तानांत त्याच्या वेळी त्याच्यासारखा राजनीति'जाणता दुसरा कोणी नव्हता. हा पानपतच्या लढाईत होता. मराठ्यांचा पराभव झाल्यानंतर तेथून तो वेश पालटून दक्षिणेत आला. हा चतुर व प्रामाणिक असून ह्याची स्मरणशक्ति अपूर्व होती. हा इ०स० १८०० त मरण पावला. हा जिवंत होता तोंपर्यंत त्याने इंग्रज, निजाम व हैदर यांचे कांहीं चालू दिले नाही.

मल्हारराव होळकर.—हा १६९३ त जन्मला. हा पूर्वी निरानदीचे कांठी होळ खेड्यांतील दुय्यम पाटील होता. याने नंदुरवार येथे जाऊन कंठाजी कदम बांडे याजपार्शी शिपाईगिरीची नोकरी धरिली. नंतर त्याला बाजीरावाने मागून घेऊन त्याला ५०० स्वारांची सरदारी दिली. हा पुढे प्रसिद्धीस आला. हा इ० स० १७६६ त मरण पावला. त्या वेळेस त्याच्या ताब्यांत एक कोट रुपयांचा मुलूख होता. ह्याला खंडेराव म्हणून एकच पुत्र होता, परंतु तो आपल्या बापाच्या आर्घाच निवर्तला होता. म्हणून खंडेरावाची बायको अहिल्याबाई व तिचा पुत्र मालेराव, हीं राज्याचीं मालक झालीं.

राणोजी शिंदे.—हा कण्हेरखेड येथील पाटील होता. ह्याने शाहू महागजांचे कारकीर्दीत मराठ्यांच्या लष्करांत चाकरी धरिली व पुढे तो बाजीरावाबरोबर हिंदुस्तानांत स्वाऱ्यांसही जाऊ लागला. त्यांत त्याने किती एक प्रसंगीं आपले शौर्य दाखविल्यामुळे तो पुढे प्रसिद्धीस आला. पेशव्यांस हिंदुस्तानांत जो मुलूख मिळाला, त्यांतील अर्धा मुलूख याला जहागीर दिला. हा इ० स० १७५० त मरण पावला. राणोजीस जयाजी, जनकोजी व दशाजी असे तीन औरस पुत्र; आणि महादजी व तुकोजी असे दोन दासी पुत्र होते.

दमाजी गायकवाड.—हा खंडेराव दाभाडे याच्या हाताखालीं

हलक्या प्रतीचा सरदार होता. त्याचें शौर्य पाहून शाहू राजानें त्याला मोठा अधिकार व 'समशेर बहादूर' असा किताब दिला. हा इ० स० १७२० त मरण पावला.

रघोजी भोंसला.—हा शिकारीचे कामांत हुशार असल्यामुळें मोठ्या योग्यतेस चढला. याला शाहूराजानें 'सेना साहेब सुभा' असा किताब देऊन वराडांत जहागीर दिली. हा १८२० त मरण पावला.

लॉर्ड क्लाइव्ह.—हा इ० स० १७२५ त जन्मला. याचे बापाचें नांव रिचर्ड क्लाइव्ह. हा पहिल्यानें ईस्टइंडिया कंपनीमध्ये कारकुनीची नोकरी पतकरून १७४३ त हिंदुस्तानांत आला. परंतु त्याला तें काम न आवडून त्यानें आपल्या वयाचे २१ वे वर्षी शिर्पाईगिरीची नोकरी पतकरली. पुढें तो पांडिचरीच्या पहिल्या वेढ्यांत प्रसिद्धीस येऊन त्यानें १७४८ त देवीकोटचा किल्ला घेतला. त्यानें तंजावरचा किल्ला घेतल्यामुळें त्याला कमिसरी जनरलची जागा मिळाली. त्यानें अर्काटावर स्वारी करून तें घेतलें, व डुप्लीच्या जयाचा स्तंभ व गांव हीं उध्वस्त करून टाकिलीं (१७५२). त्यानें आरनी येथें राजासाहेबाचा, व १७५७ त प्लासी येथें सुराज उद्दवल्याचा पराभव केला. हा मोठा धीट, अभिमानी व तलख असून त्याचे अंगी योजनाशक्ति व दूरदृष्टि हे गुण होते. याचेच योगानें इंग्लिशांस हिंदुस्तानचें राज्य प्राप्त झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही. हा १७६७ त स्वदेशीं गेला व १७७४ त आत्महत्या करून मरण पावला.

सर ऐर कूट.—हा इ० स० १७२६ सालीं जन्मला. हा १७५४ त हिंदुस्तानांत येऊन पांडिचरीच्या वेढ्यांत फार प्रसिद्ध झाला. हा १७६९ त कंपनीचे सैन्याचा सेनापति झाला. पुढें तो लवकरच इंग्लंडास गेला. नंतर त्याला फोर्ट सेंट जार्जचा गव्हर्नर नेमिलें. त्यानें हैदराचा पराभव केला. हा १७८३ त मद्रासेस मरण पावला.

लॉर्ड लेक.—हा प्रख्यात इंग्लिश सरदार इ० स० १८०० त

हिंदुस्तानांत सेनापति होऊन आला. त्यानें लासवारी, दिल्ली व दीग या ठिकाणीं मराठ्यांचा पराभव केला, व १८०३ त शाहा अलम बादशहास कैदेतून सोडविलें. हा १८०७ त इंग्लंडास परत गेला व १८०८ त मरण पावला.

मानसियर डुष्ठी.—हा फ्रेंच लोकांचा मोठा शूर, बुद्धिवान् व महत्वाकांक्षी सरदार होता. याला १७३१ त चंद्रनगरचा डायरेक्टर नेमिलें, तेथें तो १० वर्षे होता. नंतर ह्याला पांडिचरीचा गव्हर्नर नेमिलें. यानें १७४४ त इंग्लिशांशीं लढाई सुरू केली. त्याच्या मनांत इंग्लिशांस हिंदुस्तानांतून हांकून द्यावें असें होतें. हा १७६४ त मरण पावला.

लाली.—हा फ्रेंच लोकांचा सरदार होता. याला १७५६ त ईस्टइंडीजचा गव्हर्नर नेमिलें. तो आला त्याच दिवशीं त्यानें इंग्लिशांच्या फोर्ट सेन्ट डेव्हिड किल्ल्यावर हल्ला करून तो घेतला; परंतु सर एर कूट ह्यानें त्याचा वांदिवाश येथें पराभव केला. इंग्लिशांनीं पांडेचरीस वेढा घातला, तेव्हां लालीनें ८ महिनेंपर्यंत त्या शहराचें रक्षण केलें. परंतु तें १७६१ त इंग्लिशांच्या हस्तगत झालें. नंतर तो फ्रान्स देशास गेला. तेथें त्याला अपराधी ठरवून बस्तिली किल्ल्यावर फांशी दिलें (१७६६.)

बुशी.—हा एक मोठा फ्रेंच सरदार होता. त्यानें पुष्कळ लढाया करून मुजफरजंगास गादीवर बसविलें. निजामाच्या राज्यांत ह्याची फारच भरभराट झाली होती. हा कारंगुली येथील लढाईत इंग्लिशांच्या हस्तगत झाला.

हैदरअल्ली.—हा म्हैसूरच्या राजाजवळ एक सरदार होता. तो पुढें प्रबळ होऊन, आपल्या धन्यास पदच्युत करून आपण १७६१ त गादीवर बसला. माधवराव पेशव्यानें ह्यावर स्वारी करून पुष्कळ मुलूख व ३२ लक्ष रुपये घेतले. १७६६ त हैदरानें मलबारावर स्वारी केली. कर्नल स्मिथ यानें जंगम व त्रिनोमाली येथे याचा १७६७ त पराभव केला. नंतर १७६९ त यानें इंग्लिशांशीं तह केला. चिरकुली येथें मराठ्यांनीं त्याचा पराभव केला

(१७७२). १७८० त करनाटकावर स्वारी. यानें पालिलोरच्या लढाईत बेलीच्या सैन्याची कत्तल करून बेलीसहित २०० लोकांस कैद केलें. (२) पालिलोर, पोर्टोनोव्हो, शोलिंगगड या ठिकाणीं याचा इंग्लिशांनीं पराभव केला. हा धैर्यवान् व धूर्त होता. ह्याला लिहितां वाचतां कांहीं येत नव्हतें. हा १८७२ त मरण पावला.

टिपू.—हा हैदराचा मुलगा. हा १७४९ त जन्मला. ह्याला चितूर येथें १७८३ त राज्याभिषेक झाला. यानें बेदनूर शहरावर हल्ला करून तेथें जे इंग्लिश लोक सांपडले त्यांस त्यानें एका अंधार कोठडीत कोंडून ठेविलें. ह्याच्या व इंग्लिशांच्या तंजावर, सिद्धेश्वर, मालवेली व श्रीरंगपट्टण येथें लढाया झाल्या. शेवटीं श्रीरंगपट्टणच्या लढाईत तो मारला गेला (१७९९.) नंतर त्याचें राज्य इंग्लिश, निजाम व म्हैसूरचा पूर्वीचा राजा यांणीं वांटून घेतलें. हा स्वभावानें आपल्या बापासारखाच होता.

सुराजउद्दवला.—हा बंगाल्याचा सुभेदार अलिवर्दीखान याच्या मुलीचा मुलगा. बंगाल्यांत इंग्लिशांची भरभराट पाहून, कांहीं तरी कुरापत काढून त्यांस तेथून हांकून लावावें असें याच्या मनांत होतें. हा आपल्या प्रजेवर अतिशय जुलूम करीत असे. किसनदास नामें एक सावकारपुत्र डाका येथें होता, त्याचें व ह्याचें वैमनस्य पडल्यामुळें, तो कलकत्ता येथें इंग्लिशांच्या आश्रयास जाऊन राहिला. त्यामुळें सुराजउद्दवल्यास राग येऊन त्यानें कलकत्ता शहर घेतलें. तेथील किल्ल्यांत त्याला १४६ इंग्लिश लोक सांपडले. त्यांस एका २० फूट औरस चौरस जागेंत कोंडून ठेविलें. तेथें त्यांचे हालहाल होऊन दुसरे दिवशीं २३ मात्र जिवंत सांपडले. याचा क्लाइव्ह साहेबानें प्लासी येथें पराभव केला. हा दुष्ट व आपलपोढ्या असा होता. हा १७५७ त मारला गेला.

मीरकासीम.—ह्याला इंग्लिशांनीं १७६० त गादीवर बसविलें. त्यामुळें त्यानें त्यास बरद्वान, मिदनापूर आणि चितगांग हे प्रांत दिले. हा मोठा बुद्धिमान् व उद्योगी होता. मालावरील जकात

हिंदु व इंग्लिश यांनी सारखी घावी असा यानें हुकूम केल्यावरून इंग्लिशांस राग येऊन त्यांनी पाटणा शहर घेतलें. मीरकासीमानें पाटणा शहर परत घेऊन अमियात व दुसऱ्या २०० गोरे लोकांस ठार मारून बाकीच्यांस कैद केलें. याचा जेरिया व बक्सार येथील लढासांत इंग्लिशांनी पराभव केला. नंतर त्यास इंग्लिशांनी गादीवरून काढून टाकिलें.

मीरजाफर.—याला क्लाइव साहेबानें मुर्शिदाबादेस गादीवर बसविलें. यानें देऊं केलेला ऐवज न आल्यामुळें वान्सितार्त गव्हरनर यानें त्यास १७६० त पदच्युत करून मीरकासीमास गादीवर बसविलें. हा १७६५ त मरण पावला. ह्याला मिरन व नुजमउद्दवला असे दोन पुत्र होते.

उमीचंद्र.—हा अत्यंत धनलोभी सावकार सुराजउद्दवल्याचा मित्र होता. सुराजउद्दवल्यास काढून मीरकासीमास गादीवर बसविण्याविषयी जो रायदुर्लभ सावकाराच्या घरीं कट झाला, त्या कटांत तो होता. पण पुढें 'जर मला तीस लक्ष रुपये द्याल, तर ही गुप्त गोष्ट नबाबास कळविणार नाही' असें त्यानें बोलणें लाविलें. तेव्हां क्लाइव्ह साहेबानें रुपये देण्याविषयी खोटा करारनामा करून देऊन त्यास फसविलें. त्यामुळें त्याच्या बुद्धीस भ्रंश होऊन तो मरण पावला.

तैमूरलंग.—ह्याचें मुळचें नांव तैमूर. परंतु लढाईत त्याच्या एका पायास गोळी लागून तो जायबंदी झाला, त्यावरून लोक त्याला तैमूर लंगडा असें ह्मणूं लागले. पुढें शेवटचें अक्षर डा हें जाऊन तैमूरलंग असें नांव पडलें. हा तार्तरी सरदार दिवसेंदिवस प्रवळ होऊन व आपल्या आश्रयदात्यावर उठून इ० स० १३६९ त समकंद शहरां गादीवर बसला. त्यानें इराण वगैरे देश जिंकून इ० स० १३९८ त हिंदुस्तानावर स्वारी केली. वाटेनें जातांना पुष्कळ गांवे लुटून व जाळून शेवटीं दिल्लीवर चाल केली. त्या वेळीं फिरूजशाहाचा नातू महमूदशहा हा दिल्लीचा बादशहा होता. तो गुजराथेंत पळून गेला. तैमूरलंगानें दिल्ली लुटून असंख्य लोकांची

कत्तल केली, व स्वदेशीं जातांना अपरिमीत द्रव्य आणि पुष्कळ लोक गुलाम करून नेले. विद्वान् व कारागीर यांस कांहींएक इजा न करितां त्यांस तो आपल्या स्वारीबरोबर नेत असे. हा इ० स० १४०५ ह्या वर्षी मरण पावला.

रणजितसिंग.—हा महासिंग नामक शीक सरदाराचा पुत्र. तो १७८० त जन्मला. त्याला लहानपणीं अतिशय देवी येऊन, त्यांच्या योगानें त्याचा एक डोळा गेला. लहानपणीं त्याचा विद्याभ्यास कांहींएक झाला नव्हता. तो अगदीं उनाड होता. तो १७९२ त गादीवर बसला. त्यानें शिकलोकांचें राज्य नांवारूपास आणिलें. काबूलवाले, नेपाळवाले व मराठे यांजपासून त्यानें पुष्कळ मुलूख घेतला. तो मोठा फौजबंद होता. त्याला इंग्लिश लोक 'पंजाबचा सिंह' असें म्हणत. त्यानें मुलतान व काश्मीर हे देश अनुक्रमें १८१८ व १८१९ या वर्षी काबीज केले. त्याचा व इंग्लिशांचा १८३१ त लाहोरास तह झाला. तो मोठा विषयी व लोभी असे. कोहिनूर नामें प्रसिद्ध हिरा त्याजपाशीं होता, तो हल्लीं व्हिक्टोरिया राणीच्या मुकुटावर झळकत आहे. तो १८३९ त मरण पावला; तेव्हांच शीक लोकांच्या राज्यास उतरती कळा आली. याला धुलिपसिंग या नांवाचा एक मुलगा आहे. त्याला इंग्लिशांनीं लहानपणींच त्याच्या आईसह विलायतेस नेलें. आई तिकडेच मेली. धुलिपसिंग अझूनपर्यंत ख्रिस्ती धर्म स्वीकारून तिकडेच होते, पण हल्लीं इंग्लिश सरकारानें त्यांना हिंदुस्तानांत येऊन राहण्याची परवानगी दिली म्हणून ते इकडे यावयास निघाले. परंतु त्यांच्याविषयीं इंग्लिशांच्या मनांत कांहीं संशय आल्यावरून त्यांनीं त्यांला एडन एथेंच कांहीं दिवस अडकवून ठेविलें व आतां त्यांला इंग्लंडास परत जाण्याविषयीं हुकूम झाला. त्याप्रमाणें परत जाण्याच्यापूर्वीं त्यांनीं पुनः शीक धर्माचा स्वीकार केला, व नाइलाजास्तव ते परत गेले.

जिवबादादा.—हा शूर पुरुष सवाई मीधवराव पेशवाईचें काम षहात असतां महादजी शिंद्याच्या पदरीं होता. त्यानें फौजा घेऊन

ग्वाल्हेरपर्यंत मध्ये जे रजवाडे बलवान होते त्यांजवर स्वपराक्रमाने आपला हुकूम बसवून गोहदवाला राणा संस्थानिक याजकडे ग्वाल्हेर होती ती घेतली. यावरून महादजी शिंद्याने जिवबा दादास बक्षिगिरी दिली, म्हणून त्यांस बक्षी हें आडनांव पडलें आहे. ह्याच्यासारखा त्यावेळीं कोणत्याही मराठे घराण्यांत शूर, पराक्रमी, राजकारणी, सेनापती व चतुर पुरुष नव्हता. हा खर्च्याच्या लढाईत होता. त्या लढाईत फडके, पटवर्धन आणि नानाफडणिस पळू लागले त्यावेळेस जिवबादादाने त्यांस धीर देऊन निजामाचा मोड केला.

बापू गोखले—हा शूर सरदार दुसऱ्या बाजीरावाच्या पदरी होता. त्याने टिपूचा पराभव करून, धोंडी वाघ म्हणून जो त्याचा सरदार त्यास धरून ठार मारिले. याने पंतप्रतिनिधीचे बंड मोडून, कर्नाटकांत पेशवाईचा अंमल बसविला. बाजीराव पळत असता याच्या व इंग्लिशांच्या खडकी व कोरेगांव येथे मोठ्या निकराच्या लढाया झाल्या. अष्टाच्या लढाईत इंग्लिशांचे सैन्य जास्त असल्यामुळे, तो युद्धाचे गर्दीत मारला गेला (१८१८.)

अमीरखान.—हा पेंढ्यांचा पुढारी असून जातीचा पठाण होता. ह्याने १८०० त होळकराची चाकरी पतकरिली. याने वराडच्या राजावर स्वारी केल्यामुळे इंग्लिशांनी त्याचा पराभव केला (१८०९). पुढे १८१७ त, शिंदे व मार्क्स ऑफ हेस्टिंग्स् यांनी त्याजपासून पुनः लुटालूट करणार नाही, असे वचन घेऊन त्याची जाहगीर ' टोंक ' त्यास परत दिली. त्याचे वंशज तेथे अजून राज्य करीत आहेत.

पूरणिका दुसरी.

युद्धे.

हैदरचे पहिले युद्ध (१७६७—१७६९.)—हैदर उत्तरोत्तर प्रबळ होऊन त्याने उत्तरेस बेदनूर, व दक्षिणेस कालिकत ही शहरे घेतली. तेव्हां त्यास जास्त वाढू देऊ नये, म्हणून इंग्लिश,

मराठे व निजाम हे एक झाले. प्रथम मराठे एकटेच हैदराच्या मुलखांत शिरले. त्यांस त्यानें तीस लक्ष रुपये देऊन मार्गें परतविलें. नंतर निजामही हैदरास फितूर झाला. त्या दोघांचा, कर्नल स्मिथ यानें चंगम व त्रिनोमाली येथें १७६७ त पराभव केला. कालवर्त साहेबानें अंबूरचें रक्षण मोठ्या शौर्यानें केलें. इकडे टिपूनें मद्रासेपर्यंत मुलूख उध्वस्त केला. बंगालच्या सैन्यानें निजामाचा पुष्कळ मुलूख घेतल्यामुळें, त्यानें १७६८ त इंग्लिशंशीं तह केला. तेव्हां हैदरास मद्रासेस येऊन इंग्लिशंशीं तह करावा लागला (१७६९).

हैसूरचें दुसरें युद्ध (१७८०-१७८४.)—हैदरानें ९० हजार सैन्य घेऊन करनाटकावर स्वारी केली, व इंग्लिशंघे पुष्कळ किल्ले घेऊन पालिलोर येथें बेलीच्या सैन्याचा पराभव करून बेलीस-हीत २०० लोकांस कैद केलें. तेव्हां इंग्लिश सेनापति सर हेक्टर मनरो याला मद्रासेस परत जावें लागलें. बंगाल सरकारानें त्याच्या मदतीला सर एर कूट ह्यास पाठविलें. त्यानें १७८१ त पोर्टो-नोव्हो, पालिलोर आणि शोलिंगगड येथें हैदराचा अगदीं पराभव केला. १७८२ त हैदर मरण पावला. टिपूनें पुनः लढाई चालू केली. कर्नल फुलर्टन सैन्यासह श्रीरंगपट्टणावर चाल करून जाणार होता, परंतु टिपूनें मद्रास सरकाराशीं १७८४ त मंगळूर येथें तह केला.

हैसूरचें तिसरें युद्ध (१७९०-१७९२.)—टिपूनें कनारा, कुर्ग आणि मलबार हे प्रांत घेतले, व नायर लोकांस फार छळिलें, ते पळून त्रावणकोरच्या राज्यांत गेले. टिपूनें त्रावणकोरच्या राज्यांत शिरून फार अघोर कृत्यें केलीं (१७८९.) तो राजा इंग्लिशंघा सख्खी होता, म्हणून मद्रासचा नवहरनर, जनरल मेडोज यानें मराठे व निजाम यांस आपल्या पक्षांत आणून टिपूवर स्वारी केली; व गजलघट्टीच्या खिंडीजवळ टिपूचा पराभव केला. इ० स० १७९० त लॉर्ड कॉर्नवालिस स्वतां मद्रासेस आला, आणि १७९१ त बंगलोर शहर घेतलें. हें वर्तमान ऐकून टिपू श्रीरंगपट्टणास गेला,

आणि इंग्लिश बंदीवानांचे हाल हाल करून त्यांस ठार मारिले. लॉर्ड कॉर्नवालिस याने श्रीरंगपट्टणावर चाल केली, परंतु त्याच्या सैन्यांत दुष्काळ पडून लोक आजारो पडले; त्यामुळे त्यास परतावे लागले. तो कांहीं दिवस बंगलोरस राहिल्यावर त्याने नंदी-दुर्ग, वगैरे टिपूचे किल्ले घेतले, व १७९२ त फेब्रुवारीच्या ५ वे तारखेस त्याने पुनः श्रीरंगपट्टणावर चाल करून टिपूचा पूर्णपणे पराभव केला. नंतर टिपूने तह केला (१७९२).

हैसूरचे चवथे (शेवटचे) युद्ध (१७९८-१७९९.)-लॉर्ड वेलस्ली येंतांच टिपू, निजाम, शिदा वगैरेनीं इंग्लिशांवर उठण्या-विषयीं बेत केला. त्यांनीं आपआपल्या सैन्यांस फ्रेंच लोकांकडून कवाईत वगैरे शिकवून लढाईची कडेकोट तयारी केली. अहमद-शहा अबदल्लीचा नातू झमानशहा, टिपूच्या वतीने हिंदुस्तानावर स्वारी करणार होता. नेपोलियन बादशहा मिसर देशांत होता, त्याची मदत टिपूने गुप्तपणे मागितली. तेव्हां गव्हर्नर जनरलाने निजामाशी तह केला. त्याचे सैन्य कर्नल वेलस्लीच्या हाताखाली देऊन इंग्लिशांच्या मदतीस पाठविले. नंतर दोन सैन्ये तयार झालीं. एक जनरल हारिस याच्या हाताखाली, ते मद्रासेकडून गेले, व दुसरे मुंबईचे, जनरल स्टुअर्ट याच्या हाताखाली, ते मलबारच्या बाजूने निघाले. जनरल स्टुअर्ट याने सिद्धेश्वर येथे, व जनरल हारिस याने मालशेली येथे टिपूचा अगदीं मोड केला (१७९९). नंतर त्या दोन्ही सैन्यांनी श्रीरंगपट्टणावर चाल करून शहरास वेढा घातला. तेव्हां टिपूचे धैर्य खचले, व तो तह करण्यास कबूल झाला. परंतु गव्हर्नर जनरलाने सांगितलेलीं कलमे त्यास मान्य होईनात. इंग्लिशांनी तटास भोके पाडिलीं, व आंत शिरून ता. ४ मे १७९९ रोजी श्रीरंगपट्टण घेतले. टिपू हल्ल्यांत मारला गेला. नंतर इंग्लिशांनी हैसूरच्या पूर्वीच्या राजाच्या अल्पवयी मुलास गादीवर बसवून, राज्याची वहिवाट करण्याकरितां कर्नल वेलस्ली यास नेमिले.

मराठ्यांशी पहिलें युद्ध (१७७९-१७८१.)-सवाईमाधव-

राव हा पेशवा असतां सर्व राज्यकारभार नाना फडनवीसाच्या हातीं होता. सर्वाईमाधवराव हा नारायणरावाचा खरा पुत्र नव्हे अशी तक्रार करून राघोबादादा हा पेशवाईच्या गादीवर आपला हक्क सांगू लागला. म्हणून नाना फडनवीसाने फ्रेंचांची मदत मागितली; तेव्हां मुंबईच्या इंग्लिशांनीं राघोबादादाचा पक्ष स्वीकारिला. हेंच ह्या लढाईचें कारण. नंतर १७८२ त सालपें मुक्कामीं तह होऊन ही लढाई संपली. ह्या तहाच्या योगानें इंग्लिशांस साष्टी, घारापुरी वगैरे बेटें मिळालीं.

मराठ्यांशीं दुसरें युद्ध (१८०३-१८०४.)—यशवंतराव होळकरानें बाजीरावाचा पराभव केल्यामुळें त्यानें इंग्लिशांचा आश्रय धरला. वसईचा तह मान्य न झाल्यामुळें उत्तरेकडील बहुतेक मराठे सरदार इंग्लिशांवर उठले. हेंच ह्या लढाईचें कारण. जनरल वेलस्ली यानें दक्षिणेमध्ये आसई आणि अरगांव येथील लढायांत शिंदे आणि भोंसला यांचा पराभव केला; व त्याचप्रमाणें लॉर्ड लेक यानें उत्तरेकडे लासवारी व दिल्ली एथें मराठ्यांच्या फौजांची दाणादाण करून टाकिली. १८०४ त दीग येथें होळकराचा अगदीं पराभव झाला. इंग्लिशांस याप्रमाणें जय मिळाल्यामुळें हिंदुस्थानांत फ्रेंचांचें वजन अगदीं नाहींसें झालें.

मराठ्यांशीं तिसरें (शेवटचें) युद्ध (१८१७-१८१८.)
पेशवा, होळकर व भोंसला यांनीं इंग्लिशांबरोबर लढाई सुरू केली; तींत त्यांचा पराभव झाला. १८१७ त इंग्लिशांचा बाजीरावाशीं नवा तह झाला. त्यामुळें त्याची बहुतेक सत्ता जाऊन तो अगदीं परतंत्र झाला. त्यावेळीं पुण्याच्या दरबारीं एलफिन्स्टन् साहेब हा रेसिडेन्ट होता. त्याला लवकरच लढाई होईल असें वाटल्यावरून त्यानें खडकी एथें एक गोरी पलटन आणून ठेविली. दुसरे दिवशीं पेशव्याच्या सैन्यानें त्यांवर हल्ला केला. पण पेशव्यांचें सैन्य मार्गे हटलें. आणखी पेशव्यांच्या व इंग्लिशांच्या पुणे व कोरगांव येथें लढाया झाल्या. त्यांत त्याचा पराभव होऊन तो पळत सुटला. पुढें पळतां पळतां मंडलेश्वराजवळ मालकम साहेब उतरला होता, त्याला

शरण गेला. त्याने त्याला दर साल आठ लक्ष रुपयांची नैमणूक करून देऊन ब्रह्मावर्तास नेऊन ठेविले, व इंग्लिशांनी पेशव्याचे सर्व राज्य खालसा केले.

नेपाळचे युद्ध (१८१४-१८१६.).-नेपाळच्या राजाने भुत-चालच्या जमीनदाराचा प्रांत बळकावून त्यास कैद केले, व त्या प्रांतांतील इंग्लिशांचे १८ पोलीस कामगार ठार मारले. गव्हरनर जनरल अर्ल ऑफ मोईरा याने आपल्या सैन्याच्या चार तुकड्या करून, त्या अनुक्रमे जनरल आक्तरलोनी, जनरल गिलेस्पी, जनरल जे. एस्. वूड आणि जनरल मार्लो यांच्या हाताखाली दिल्या. गिलेस्पीच्या हाताखालच्या तुकडीने नलपाणी व जैटक किल्ले घेतले. परंतु कलुंगच्या हल्ल्यांत गिलेस्पी गोळी लागून मेला (१८१५.) तिसऱ्या व चवथ्या तुकड्यांचा पराभव झाला. आक्तरलोनी याच्या हाताखालच्या पहिल्या तुकडीने शत्रूची पुष्कळ ठाणी घेतली. त्याचा सेनापति अमीरसिंग यास जेरीस आणिले. मलूनच्या किल्ल्यास वेढा घातला तेव्हां तो इंग्लिशांच्या स्वाधीन झाला (मे. १८१५). नंतर आक्तरलोनी याने मकानपुरास गुरखे लोकांचा अगदी पराभव केला (फे० १८१६.) तेव्हां नेपाळचा राजा तह करण्यास कबूल झाला.

ब्रह्मी लोकांशी पहिले युद्ध (१८२३-१८२६.).-ब्रह्मी लोक बंगालच्या उपसागराच्या ईशान्य किनाऱ्यावरील प्रांत जिंकित चालले होते. त्यांनी आसाम, आराकान प्रांतांवर स्वाऱ्या केल्या, आणि शहापुरी घेत घेतले. सोफाया जहाजावरील लोकांस कैद करून नेले (१८२३ स०). लॉर्ड आमहर्स्ट याने सर आर्चिबाल्ड कॅम्बेल याच्या हाताखाली बंगाला व मद्रास येथील फौज देऊन त्यास तिकडे पाठविले (१८२४ मे). त्याने रंगून घेऊन कॅम्बेडिन बंदर घेतले. ब्रह्मी सरदार थकियावुंगी व सुभावुंगी यांचा पराभव केला. मार्ताबान वगैरे शहरे घेतली. ब्रह्मी सरदार महाबंधुला डोनावूच्या लढाईत गोळी लागून मेला. पावसाळा लागला तेव्हां इंग्लिश लोक प्रोम शहरी छावणी करून राहिले (१८२५.) पाघ-

मच्या लढाईत ब्रह्मी लोकांचा अगदीं पराभव झाला (१८२६.)
तेव्हां ब्रह्मदेशच्या राजानें यंडाबू येथें इंग्लिशांशीं तह केला.

ब्रह्मी लोकांशीं दुसरें युद्ध (१८५२-१८५३.)—आवाच्या राजाचें उद्धट वर्तन व तो इंग्लिश प्रजेला फार त्रास देऊ लागला; त्यामुळें लांबर्ट व गादविन यांनीं मार्ताबान, रंगून वगैरे शहरें घेतलीं. पेगू प्रांत ब्रिटिश राज्यास जोडला (१८५२ दि०). इंग्लिश लोकांच्या सैन्यांत सांथ उठून पुष्कळ लोक मरण पावले. नंतर इंग्लिश लोक प्रोमवर चाल करून गेले. पूर्वीच्या ब्रह्मी राजास त्याच्या भावानें पदच्युत करून इंग्लिशांशीं तह केला (१८५३ जू.).

ब्रह्मी लोकांशीं तिसरें (शेवटचें) युद्ध (१८८५-१८८६).
ही लढाई इंग्लिश लोक व ब्रह्मदेशचा राजा थीबा यांच्यामध्ये झाली. या लढाईचें मुख्य कारण व्यापाराचे संबधानें दोन्ही देशाचा बेबनाव हें होय असें सांगतात. इंग्लिशांचा सेनापति प्रेंडर गास्ट हा होता ही लढाई सुमारें एक दोन महिने चालली होती. या लढाईत इंग्रजांना जय मिळाला, व बिचाच्या थीबाचें राज्य खालसा करून हिंदुस्थान सरकारच्या ताब्यांत दिलें. थीबा व त्याची खासगी मनुष्ये यांस हल्लीं कोंकणांत रत्नागिरीस आणून ठेविलें आहे. हिंदुस्तानाप्रमाणेंच ब्रह्मदेशांत कायदे, कानु, व सुधारणेच्या गोष्टी चालू आहेत.

अफगाण लोकांशीं युद्ध (१८३८-१८४२.)—अहमदशहा अबदल्लीचा नातू शहासुजा याला, त्याचा भाऊ महमूद यानें गादीवरून काढून आपण राजा झाला. परंतु बराकझाय ह्मणून अफगाण लोकांमध्ये एक जात आहे, तिनें त्याला मारल. लॉर्ड आकलंद जेव्हां गव्हरनर जनरल होऊन आला, तेव्हां त्या जातीचा मुख्य दोस्तमहंमद राज्य करीत होता. शहासुजा याचा पक्ष धरून सर जॉन कीन याजबरोबर ५० हजार लोक देऊन त्यास अफगाणिस्तानावर पाठविलें. त्यानें कंदाहार घेऊन शहासुजास गादोवर बसविलें (१८३९ मे). दोस्तमहंमद पळून गेला. नंतर गिझनी जुलैत सर करून आगष्टांत काबूल घेतलें. परवानच्या लढाईत (१८४०)

दोस्तमहंमद मेकनातन साहेबाच्या स्वाधीन झाला. सगळ्या अफगाणिस्तानभर शहासुजाचा अंमल बसविला. बंदोबस्ताकरितां थोडेंसें सैन्य ठेवून बाकीचें हिंदुस्तानांत परत आलें. पुढें सुमारे एक वर्षभर शांतता होती (१८४१ अक्टोबर). नंतर दंगे सुरू झाले. सर रॉबर्ट सेल् यानें बंडवाल्यांचा पराभव करून जलालाबादेस ठाणें दिलें. पुनः काबुलांत बंड होऊन दोस्तमहंमद याचा मुलगा अकबरखान यानें मेकनातन साहेबास गोळी घालून ठार मारिलें (१८४१ जा०). इंग्लिशांनीं अकबरखानाशीं तह केला व १५ हजार लोक परत यावयास निघाले, त्यांपैकीं एक मात्र जलालाबादेस पोचला. अकबरखानानें जलालाबादेवर हल्ले केले परंतु कांहीं उपयोग झाला नाहीं. पुढें लॉर्ड एलिबरोच्या कारकीर्दीत जनरल पालक त्याच्या मदतीस आला. त्यानें काबुलावर चाल केली. जनरल नाँत थोड्याशा लोकांसह कंदाहार येथें होता. त्याच्या मदतीकरितां हिंदुस्तानांतून कांहीं सैन्य रवाना झालें. त्या दोघां सैन्यांची गांठ पडून त्यांनीं गिझनी घेतली, आणि जनरल पालक यास मिळण्याकरितां काबुलास निघाले. त्यांनीं काबूल घेतलें व सर्व सैन्य परत आलें.

शीक लोकांशीं पहिलें युद्ध (१८४५-१८४६.)—इ. स. १८३९ ह्या वर्षी रणजितसिंग निवर्तला. त्या वेळेपासून त्याच्या घराण्यांत पुष्कळ रक्तस्राव झाले. शेवटीं त्याचा मुलगा धुलिपसिंग गादीवर बसला. आपल्या हातीं मख्याधिकार असावा याविषयी धुलिपसिंगाची आई चांदकुवर व मुख्य सरदार लोक यांच्या खटपटी चालल्या होत्या. व शीक लोकांच्या लढाऊ सैन्यास कांहीं उद्योग नसल्यामुळे त्यांस लढाईची फार खुमखुम होती. त्यांनीं १८४५ च्या दिसेंबर महिन्यांत सतलज नदी उतरून इंग्रजांच्या मुलखावर स्वारी केली. इंग्रजांचा सेनापति सर ह्यू गो त्यांवर चालून गेला. त्यांच्या व ह्यांच्या मुडकी, फेरोजपूर येथें लढाया होऊन शीक लोकांचा पराभव झाला. फेरोजपूरच्या लढाईत गव्हरनर जनरल सर हेनरी हार्डिज स्वतः होता. इंग्रज लोकांची सामुग्री

सरून तोफाही पुरेशा नव्हत्या, ह्मणून फेरोजपूरच्या लढाईपासून त्यांस जसा फायदा व्हावा तसा झाला नाहीं. इतक्यांत शीक लोक पुनः सत्तर तोफा घेऊन सतलज नदी उतरून आलीकडे आले. शेवटीं सर हेनरी स्मिथ यास त्यांवर पाठविलें. त्याची व गुलाबसिंगाची बदिवाल येथें गांठ पडली. परंतु त्याच्यानें गुलाबसिंगावर हल्ला करवेना. स्मिथ साहेबास कुमक येऊन त्यानें त्याच्यावर अलिवाल येथें हल्ला केला (२८ जा० १८४६). त्यांत त्यांच्या ५६ तोफा व पुष्कळ सामानसुमान इंग्रजांस मिळालें. सर हेनरी स्मिथ व सर ह्यू गो यांनीं आपलीं सैन्ये एकत्र करून पंजाबावर चाल केली. सोबान येथें मोठी लढाई होऊन शीक सरदार शामसिंग पडला, व तेजसिंग पळून गेला (१० फे० १८४६). इंग्रज राजधानीवर चालून गेले, तेव्हां शीक लोक तहास कबूल झाले.

शीक लोकांशीं दुसरें युद्ध (१८४८-१८४९).—मुलतानचा सुभेदार मूळराजा यानें आशु व अंडरसन या साहेबांस ठार मारून बंड उभारिलें (१८४८.) पुढें लागलेंच बंड सर्व पंजाबभर पसरलें. किनेरी व सदुसम येथें मूळराजाचा पराभव करून एडवर्ड साहेबानें त्यास मुलतानांत कोंडून धरिलें. इतक्यांत सेनापति लॉर्ड गो सैन्यासह आला. व्हिंश साहेबानें मुलतान घेतलें (१७५९ जा०). चिलियनवाला येथील अनिर्णायक लढाईत दोन्ही पक्षांचा फार नाश झाला. (जा० १२।१३). शेवटीं लॉर्ड गो यानें गुजराथच्या लढाईत शीक लोकांचा पूर्णपणें पराभव केला (१८४९ फे०). शीक लोकांचा सरदार शीरसिंग शरण आला (मा०), व त्याच्या मदतीस दोस्तमहंमद याजकडून आलेल्या सैन्याचा गिलबर्ट यानें खैबर खिडीपर्यंत पाठलाग केला. नंतर पंजाब इंग्लिशांनीं आपल्या राज्यास सामील केला (१८४९ मा०).

इराण देशाशीं युद्ध (१८५६-१८५७).—हिरात इराणी लोकांनीं घेतलें (१८५६ अक्टो०) ह्मणून इंग्लिशांनीं इराणच्या अखातांतील कराक बेट आपल्या स्वाधीन करून घेतलें (नो०४).

त्याचप्रमाणें बुशायरही तोफा लावून चार तासांत सर केलें (नो० १४). कुशाव येथें मोठी लढाई होऊन इराणी लोक हटले (१८५७ फे०). पुढें इराणचा शहा तहास कबूल झाला (१८५७ मे).

चीन देशाशीं युद्ध (१८५६-१८५८).-सन १८४२ पासून त्या देशाशीं सर्व यथास्थित चाललें होतें. परंतु कंतान येथील चिनी लोकांचा गव्हरनर ' यी ' यानें इंग्लिशांचे मालासंबंधीं कांहीं नुकसान केलें, व बारा खलाशांस कैद केलें. तेव्हां सर जॉन बो-रिंग यानें त्यास त्याचा जाब पुसला. पण त्याचें कांहीं उत्तर न मिळाल्यामुळें इंग्रज व फ्रेंच यांच्या आरमारांनीं कंतानावर तोफा लावून तें घेतलें, पीहो नदींत गलबतें घालून टिनसिन शहर घेतलें, व पेकिन राजधानीवर चाल केली. तेव्हां राजानें तह केला (१८५८). पुढें १८५९ व १८६० या वर्षीं पुनः लढाया झाल्या. पण इंग्लिश व फ्रेंच यांपुढें त्यांचें कांहीं न चालतां, लॉर्ड एलजिन यानें आपणांस पाहिजे तसा तह करून घेतला.

पूरणिका तिसरी.

तह-कोणकोणामध्यें झाले ते व त्या तहांचीं कलमें.

कलकत्ता १७५७. (सुराज उद्दवला व क्लाइव्ह यांजमध्ये.) यांत सुराज उद्दवल्यानें बंगाल्यांतोळ इंग्लिशांचीं सर्व ठाणीं त्यांस परत द्यावीं; आपल्या राज्यांत त्यांच्या मालावर जकात घेऊं नये; व कलकत्याच्या किल्ल्याची दुरुस्ती करण्याची परवानगी द्यावी; असें ठरलें.

मुर्शिदाबाद, पहिला तह १७५७. (मीरजाफर व क्लाइव्ह.)-यांत मीरजाफरास इंग्लिशांनीं गादीवर बसविल्याबद्दल जो पैसा त्यांस द्यावयाचा त्यापैकीं निमा देऊन बाकीचा तीन वर्षांत फेड करून देण्याचें त्यानें कबूल केलें. इंग्लिशांच्या मालावर जकात घेऊं नये; व काल्पीपर्यंत सर्व देशाची जमेदारी दिली.

मुर्शिदाबाद, दुसरा तह १७६०. (मीरकासीम आणि वान्सिनात.)-मीरकासीमास गादीवर बसविल्याबद्दल त्यानें बर-

द्वान, चितागांग आणि मिदनापूर हे परगणे देऊन बंगालच्या उत्प-
न्नांतील तिसरा हिस्सा इंग्लिशांस द्यावा, असे ठरले.

मद्रास, १७६९. (हैदर व इंग्लिश यांमध्ये)—एकमेकांचा
जिकलेला मुलूख परत द्यावा व प्रसंगी परस्परांस परस्परांनी सहाय
करावे.

काशी, १७७३. (अयोध्येचा नबाब व इंग्लिश.)—इंग्लि-
शांनी नबाबास रोहिले लोकांस रोहिलखंडांतून घालवून देण्यासाठी
मदत करावी व नबाबाने त्याबद्दल ४० लक्ष रुपये द्यावे.

सुरत. ६ मार्च १७७५. (राघोबा दादा व इंग्लिश.)—इं-
ग्लिशांनी राघोबादादास ३,००० फौजेची कुमक द्यावी व राघोबाने
त्यांस वर्षास १८ लक्ष रुपये, व साष्टी, वसई आणि १९ लक्षांची
जहागीर द्यावी.

पुरंधर, १ मार्च १७७६. (अन्न साहेब व पेशव्यांच्या
तर्फे सखारामबापू व नाना फडनवीस.)—राघोबाने कोप-
रगांवी नेमणूक घेऊन रहावे. इंग्लिश फौजेने लढाई करू नये, व
साष्टी इंग्लिशांकडे रहावी.

वडगांव, १७७९. (इंग्लिश व पेशव्यांचे तर्फे महादजी
शिंदे.)—या तहांत ठरले की, १७७३ त ज्याप्रमाणे व्यवस्था होती,
तशी व्हावी; मुंबई सरकाराने कलकत्याहून येणारे फौजेस परत
जाण्यास सांगावे; भडोच शिवास द्यावे; व दोन इंग्लिश सरदार
ओलीस द्यावे.

साल्बी साल्पे), १७८२. (पेशव्यांच्या तर्फे महादजी शिंदे
व इंग्लिशांकडील वकील अंडरसन यांमध्ये)—राघोबाने
२५,००० रुपये दरमहा घेऊन पाहिजे तेथे रहावे; पुरंधरच्या तहा-
नंतर जो मुलूख परस्परांनी परस्परांचा घेतला असेल तो परत
द्यावा; मराठ्यांनी हैदराकडून इंग्लिशांचा कर्नाटकांतील मुलूख
परत देववावा; व भडोच शिवाकडे रहावे.

मंगलोर, १७८४. (टिपु व इंग्लिश.)—परस्परांनी परस्परांचा
घेतलेला मुलूख व बंदोबान परत द्यावे.

श्रीरंगपट्टण, १७९२. (टिपु व लॉर्ड कार्नवालिस.)
टिपूने अर्धे राज्य द्यावे; तीन कोटी रुपये लढाईचा खर्च द्यावा; म-
राठ्यांस ३० लक्ष रुपये द्यावे; व दोन पुत्र ओलीस द्यावे.

हैदराबाद, १८०१. (इंग्लिश आणि निजाम यांच्या-
मध्ये)—श्रीरंगपट्टण खालसा झाल्यावर जे प्रांत निजामानें घेतले
होते. ते हैदराबादेस निजामाच्या संरक्षणासाठी जी इंग्लिश फौज
होती तिच्या खर्चाबद्दल इंग्लिशांस दिले. त्यांस “ दिलेले प्रांत ”
असें म्हणतात.

वसई, ३१ डिसेंबर १८०२. (दुसरा बाजीराव व इंग्लिश.)
बाजीरावानें इंग्लिश फौज ठेवावी, व तिच्या खर्चाकरितां २६ लक्ष
रुपये द्यावे; इंग्लिशांखेरीज इतर युरोपियनांस चाकरीस ठेवूं नये;
सुरत इंग्लिशांस देऊन निजाम व गायकवाड यांशीं कांहीं तंटा पड-
ल्यास इंग्लिशांच्या मध्यस्तीशिवाय त्याचा निकाल करूं नये; व
इंग्लिशांशीं मित्रभावानें वागावे.

अंजनगांव, ३० डिसेंबर १८०३. (दौलतराव शिंदे व इं-
ग्लिश.)—शिंद्यानें इंग्लिशांस गंगा व यमुना या नद्यांच्या मधील
प्रांत; जोधपूर, जयपूर व गोहद यांच्या उत्तरेकडील मुलूख; अजिंठा
घाट व गोदावरी यांमधील मुलूख; आणि भडोच व अहमदनगरचे
किल्ले द्यावे; याप्रमाणें ठरलें.

देवगांव, १७ डिसेंबर १८०३. (रघुजी भोंसले व इं-
ग्लिश.)—भोंसल्यानें कटक व बालासूर हे प्रांत; व वर्धा नदीच्या
पश्चिमेकडील व गाइलगडाच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रांत इंग्लिशांस
दिले. व पेशवे व निजाम यांशीं तंटा पडल्यास इंग्लिशांनीं त्याचा
निकाल करावा; व इंग्लिशांशिवाय इतर युरोपियनांस चाक-
रीस ठेवूं नये; याप्रमाणें ठरलें.

भरतपूर, १६ एप्रिल १८०५. (भरतपूरचा राजा व इं-
ग्लिश यांमध्ये)—लढाईच्या खर्चाबद्दल २० लाख रुपये, व इं-
ग्लिशांनीं त्यास जो मुलूख दिला होता, तो परत इंग्लिशांस द्यावा

आणि आपला खरेपणा नीट दिसून येईपर्यंत दीम किल्ला इंग्लिशांकडे ठेवून चार मुलगे ओलीस द्यावे.

२३ नोवेंबर, १८०५. (शिंदा व सर जार्ज बार्लो.)-इंग्लिशांनी ग्वालहेरचा किल्ला शिंदास दिला. गोहदचे राण्याचा मुलूख इंग्लिशांनी घेतला होता तो शिंदास परत दिला. आणि त्यास पेनशन देऊन त्याचे बायकोस व मुलीस आपले ताब्यांतील कांहीं मुलूख इंग्लिशांनी दिला.

पंजाब, २४ दिसेंबर १८०५. (होळकर व इंग्लिश.)-यांत पूर्वी जिकलेला होळकराचा मुलूख त्यास परत द्यावा; त्या मुलखाकडे नेमलेल्या मार्गानें जाण्याची त्यांस परवानगी द्यावी; व चंबळा नदीचे उत्तरेकडील मुलूख त्यास द्यावा; असें ठरलें.

नेपाळ, १२ मार्च १८१६. (नेपाळचा राजा व इंग्लिश.)-यांत काली नदीचे पश्चिमेकडील प्रांत ज्याचा त्यास द्यावा; सिकीमचे राजाचा मुलूख त्यास परत द्यावा; गुरखे लोकांनी सरहद्दीवरील पटांगण सोडून द्यावे; आणि काटमांडूचे दरबारीं एक रेसिडेंट असावा; असें ठरलें.

पुणे, १३ जून १८१७. (पेशवा व इंग्लिश.)-इंग्लिशांचे फौजेच्या खर्चाबद्दल पेशव्यानें आणखी कांहीं मुलूख द्यावा; रेसिडेंटचे संमतीशिवाय दुसऱ्या दरबारीं पत्रव्यवहार ठेवू नये; आणि वसईचा तह रद्द करावा; असें ठरलें.

नागपूर, १८१७. (नागपूरचा राजा व इंग्लिश.)-सर्व शत्रूंपासून इंग्लिशांनी राजाचें रक्षण करावे व याकरितां इंग्लिशांनी आपली कांहीं फौज नागपुरास ठेवावी व तिचा खर्च राजानें द्यावा; असें ठरलें.

मंडेसर (मंडलेश्वर), ६ जानेवारी १८१८. (मल्हारराव होळकर व इंग्लिश.)-या तहांत होळकरानें रजपुतांवरील आपले हक्क सोडले; व इंग्लिशांशी स्नेहभावानें राहण्याचें कबूल केलें.

यांडेबू, १८२६. (ब्रह्मी राजा व इंग्लिश.)-या तहांत राजानें आसाम, काचार, जित्या आणि मणिपूर यांवरचा वारसा अ-

गदीं सोडून देऊन शिवाय एक कोटी रुपये तीन हप्त्यांनी देण्याचें ठरविलें व त्यांपैकीं दोन हप्ते वसूल होतपर्यंत रंगून इंग्लिशांकडे असावें, असें ठरलें.

लुधियाना, २६ जून १८३८. (इंग्लिश, रणजितसिंग, व शहासुजा यांच्यामध्ये.)—सर्वांनीं एकत्र मिळून अफगाणिस्तानावर हल्ला करावा, व शहासुजास त्याचे गादीवर बसवावें; इंग्लिशांचें सिंधुनदावरील सैन्य, सिंध व बलुचिस्तानांतून काबूलचे उंच प्रदेशांत जावें; व त्यांत कांहीं बंगालचे, मुंबईचे व शहासुजाचे लोक असून, त्यांजवर गोरे लोक मुख्य असावे; असें ठरलें.

१८३९. (सिंधचे अमीर व इंग्लिश.)—अमीरानें तीन लक्ष रुपये खंडणी द्यावी; तिजबद्दल इंग्लिशांची फौज ट्टा या ठिकाणीं किंवा दुसरे ठिकाणीं असावी; इंग्लिशांनीं अमीराला प्रसंगीं मदत करावी; व त्यानें इंग्लिशांच्या संमतीशिवाय कोणत्याही दरबारीं पत्रव्यवहार ठेवूं नये; आपसांत कांहीं तंट्या उद्भवल्यास रेसिडेंटाचे मार्फतीनें त्याचा फैसला व्हावा; सिंधुनदांतून जाणाऱ्या व येणाऱ्या मालावर तो ज्या बंदरीं उतरेल त्याशिवाय इतर बंदरीं जकात घेऊं नये; असें ठरलें.

काबूल, २३ डिसेंबर १८४१. (अकबरखान व इंग्लिश.)—अकबरखानानें इंग्लिश सैन्यास काबुलांतून जाऊं द्यावें; व वाटेनें त्यांस अडथळा होऊं नये, म्हणून इंग्लिशांनीं पुष्कळ पैसा द्यावा; व चार युरोपियन अकबरखानाचे ओलीस पाठवावे; असें ठरलें.

१४ फेब्रुवारी १८४३. (अमीर व इंग्लिश.)—अमीर इंग्लिशांस खंडणी देत होता त्याबद्दल कांहीं मुलूख द्यावा; सिंधुनदावरील आगबोटींस सर्पण पुरवावें; आणि अमीरानें नाणें पाडण्याचा अधिकार सोडावा; असें ठरलें.

ग्वालहेर, १८४३. (शिंदा व इंग्लिश.)—महाराज वयांत येईपर्यंत पंचांनीं इंग्लिशांचे अनुमतानें राज्य चालवावें; आपलें सैन्य थोडें ठेवून इंग्लिशांची फौज ग्वालहेरीस रहावी; तिचा खर्च

महाराजानें द्यावा; व राणीलाही कांहीं नेमणूक करून द्यावी; असें ठरलें.

लाहोर, १८४६. (इंग्लिश व शीक लोक.)—धुलिपसिंगास पंजाबचा राजा कायम केलें; शीक लोकांनीं लढाईच्या खर्चाबद्दल पुष्कळ पैसा आणि सतलज व बिया या दोन नद्यांमधील त्रिकोणाकृति प्रदेश इंग्लिशांस दिला; शिवाय इंग्लिशांस हवा तितका पैसा देण्यास त्यांजकडे नसल्यामुळें आणखी कांहीं मुलूख दिला; व नवीन राजाच्या संरक्षणासाठीं इंग्लिशांची कांहीं फौज लाहोर येथें रहावी व तिचा खर्च राजानें द्यावा; असें ठरलें.

१८५४. (निजाम व इंग्लिश.)—निजामानें फौजेच्या खर्चाबद्दल वऱ्हाडापैकीं चार प्रांत इंग्लिशांस दिले तेच त्यांनीं कबूल केले.

पूरणिका चवथी.-लढाय़ा.

सन.	स्थळ.	लढाई कोणकोणामध्ये झाली.	जय कोणास मिळाला.
इ. स. पू. ३२७	गुजराथ.	अलंकझांडर व राजा पौरस.	अलंकझांडर.
इ. स. १०२४	सोमनाथ.	महंमद (गिजनीचा राजा) व हिंदु लोक.	महंमद.
११९१	(१) ठाणेश्वर.	पृथ्वीराजा व महंमद घोरी.	पृथ्वी राजा.
११९३	(२) ”	महंमद घोरी व पृथ्वीराजा.	महंमद घोरी.
१५२६	(१) पानिपत.	बाबर व इब्राहिम लेदी.	बाबर.
१५२७	सिक्री.	” व राणासंग.	बाबर.
१५२८	चंदेरीचा वेढा.	” व मेदिनीराय.	”
१५४०	कनोज.	शीरशहा व हुमायून.	शीरशहा.
१५५६	(२) पानिपत.	बहिरामखान व हिमू.	बहिरामखान.
१५६५	तालीकोट.	विजापूर, गोवळकोंडे बेदर व अहमदनगरचे बादशहा व विजयनगरचा रामरा शा.	विजापूर इ०चे बादशहा.
१६५८	दिल्ली.	औरंगजेब व दारा.	औरंगजेब.
१७२०	शहापूर.	निजाम उल्मुल्ख व शय्यद अबदुल्लाखान,	निजाम उल्मुल्ख.

१७३६

१७३९

१७४०

१७४६

१७४७

१७४९

१७५१

१७५१

१७५२

१७५२

१७५६

१७५७

१७५८

१७५९

१७६०

१७६०

१७६०

१७६१

१७६१

भोपाळ.

कर्नाळ.

(१) अंबूर.

मद्रास.

अर्काट.

(२) अंबूर.

अर्काट.

आर्नी.

बाहूर.

कोवेरपंक.

कलकत्ता.

प्लासि.

कांडोर.

चिन्नसुरा.

त्रांदिवाश.

उद्दोर.

(१) पाटणा.

(२) पाटणा.

दिल्ली.

पहिला बाजीराव व निजाम उल्मुल्कुब.

नादिरशहा व मंहमदशहाचे लोक.

रघुजी भोंसले, मुरारराव घोरपडे व दोस्तअल्ली.

लाभरदोनस् व इंग्लिश.

चंदा साहेब व अनुवरुद्दीन.

मुजफरजंग व अनुवरुद्दीन.

कैव्हसाहेब व राजासाहेब.

” व ”

लारेन्स व फ्रेंच.

कैव्हसाहेब व राजासाहेब.

सुराज उद्दवला व इंग्लिश लोक.

कैव्ह साहेब व सुराज उद्दवला.

कर्नेल फोर्ड व कान्पलान्स.

कर्नेल फोर्ड व डच लोक.

कर्नेल कूट व फ्रेंचांकडील बुशी व लाली.

सदाशिवराव भाऊ व निजामअल्ली.

कर्नेल कालियंद व शहाअलम वगैरे.

” कान्पर्याक व शहाअलम.

अहमदशहा अबदल्ली व मल्हारराव होळकर आणि दत्ताजी

बाजीराव.

नादिरशहा.

मराठे.

लाभरदोनस्.

चंदासाहेब.

मुजफरजंग.

कैव्ह साहेब.

”

लारेन्स.

कैव्ह साहेब.

सुराज उद्दवला.

कैव्ह साहेब.

कर्नेल फोर्ड.

कर्नेल फोर्ड.

कर्नेल कूट.

सदाशिवराव भाऊ

कर्नेल कालियंद.

कान्पर्याक.

अबदल्ली.

सन.	स्थळ.	लडाई कोणके	णामध्ये झाली.	जय कोणास मिळाला.
१७६१	(३) पानिपत.	अहमदशाहा	अबदल्ली व स	} अबदल्ली.
१७६३	जेरिआ.	वगैरे मराठे.	राशिवाव, विश्वासराव,	
१७६४	बक्सार.	इंग्लिश व मीरकासीम.		
१७६५	कोन्हा.	मनरो व अयोध्येचा नबाब.		
१७६७	चंगम व त्रिनोमाली.	मेजर कान्यार्याक व सजाउद्दाला.		
१७७२	चिरकुली	स्मिथ व हैदर.	राव मामा व हैदर (ह्या ठिकाणी सोडून पळाला.)	} त्रिभकराव मामा.
१७७९	लाहोर.	मराठ्यांकडील त्रिभ		
१७७९	वडगांव.	हैदर एकटा सैन्य		
१७८०	(१) पालिलोर.	पोफम व मराठे.		
१७८१	(२) पालिलोर.	मराठे व इंग्लिश.		
१७८७	शोलिंगगड.	हैदर व कर्नल बेली.		} सर ऐर कूट.
१७८७	पोर्टोनीहो.	सर ऐर कूट व हैदर.		
१७८७	तंजावर	टिपू व ब्राथवेथ साहेब.		टिपू.

१७८९
१७९२
१७९३
१७९५

त्रावणकोर.
लकैरी.
श्रीरंगपट्टण.
खड्डे.
सिद्धेश्वर.
मालवेली.
श्रीरंगपट्टण.
आसई.
अरगांव.
लासवारी.
दिल्ली.
दीग.
मकानपूर.
खडकी.
शिताबळदी.
नागपूर.
जबलपूर.
महीदपूर.
कोरेगांव.

त्रावणकोरचा राजा व टिपू.
महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर.
लॉर्ड कार्नवालीस व टिपू.
सवाई माधवराव व निजामअल्ली.

इंग्लिशांकडील हारिस साहेब व टिपू.

बेलसिल साहेब व दौलतराव शिंदे.
” व रघुजी भोंसले.
लॉर्ड लेक व दौलतराव शिंदे.
” व ”

फ्रेजर व मानसन साहेब आणि यशवंतराव होळकर.
जनरल आक्तरलोनी व अमीरसिंग गुरखा.
एल्फिन्स्टन साहेब व पेशव्यांकडील बापु गोखले.
फिट्झरल्ड व नागपूरचे भोंसले.
डव्हटन साहेब व आपा साहेब भोंसले.
हार्डिमन साहेब ” ”
हिस्लाप साहेब व होळकर.
कप्तान स्टान्टन व दुसरा बाजीराव.

त्रावणकोरचा राजा.
महादजी शिंदे.
लॉर्ड कार्नवालीस.
सवाई माधवराव.

हारिस.

बेलसली.
बेलसली.
लॉर्ड लेक.

”
मानसन.
आक्तरलोनी.
एल्फिन्स्टन.
फिट्झरल्ड.
डव्हटन साहेब.
हार्डिमन.
हिस्लाप साहेब.
स्टान्टन.

सन.	स्थळ.	लढाई कौणकाणामध्य	झाली.	जय कौणास मिळाला.
१८१८	आष्टे.	इंग्लिश व बापु गोखले.		इंग्लिश.
१८२५	डोन्याबु.	क्याम्बेल व महाबंघूला.		क्यांबेल.
१८२६	पाघाम.	क्याम्बेल व नरकाधिपती.		क्यांबेल.
१८२६	भरतपूर.	लॉर्ड काम्बरमरी व दुर्जनसाल.		काम्बरमरी.
१८४०	परवान.	म्याकनाटन साहेब व दोस्तमहंमद.		म्याकनाटन.
१८३०	जलालाबाद.	सेल साहेब व अकरखान.		सेल साहेब.
१८४३	{ मियानी.	} सर चार्लस नेपियर व सिंधचे अर्मार.		नेपियर.
१८४३	{ हैदराबाद.			
१८४३	महाराजपूर.	सर ह्यू गो आणि शिंदे.		सर ह्यू गो.
१८४५	पन्यार.	कर्नेल ग्रे साहेब व शिंदे.		कर्नेल ग्रे.
१८४५	मुडकी व फिरोजपूर.	सर ह्यू गो साहेब व शीक लोक.		सर ह्यू गो साहेब.
१८४६	अलीवाल व सोबान.	स्मीथ साहेब व शीक लोक.		स्मिथ साहेब.
१८४८	सदुसम.	एडवर्ड साहेब व मूळराजा.		एडवर्ड साहेब.
१८४८	रामनगर.	लॉर्ड गो व शिरसिंग.		लॉर्ड गो.
१८४९	चिनिअनवाला.	लॉर्ड गो साहेब व शीक लोक.		लॉर्ड गो.
१८५२	गुजराथ.	विहस साहेब व ” ”		विहस साहेब.
१८५२	रंगून.	गादविन व ब्रह्मी राजा.		गादविन.

पूरणिका पांचवी.

ध्यानांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी.

- इ० स० १५३५ हुमायुनानें गुजराथेंत स्वारीकरून चंपानेर काबीज केलें. तेथें तेथील राजांचा खजिना असे. •
- „ १५६० अकबरानें राज्याधिकार आपल्या हातीं घेतला.
- „ १६०० इंग्लिश ईस्टइंडिया कंपनीची स्थापना.
- „ १६२३ अंबोयना बेटांत डच लोकांकडून इंग्लिशांची कत्तल.
- „ १६६१ मुंबई बेट पोर्तुगालच्या राजापासून इंग्रजांचा राजा दुसरा चार्लस यास आंदण मिळालें.
- „ १६६८ मुंबई बेट कंपनीस दिलें.
- „ १६९८ दुसऱ्या ईस्टइंडिया कंपनीची स्थापना.
- „ १७०० औरंगजेबानें सातान्याचा किल्ला घेतला.
- „ १७०९ दोन्ही ईस्टइंडिया कंपन्या एकत्र झाल्या.
- „ १७२४ निजाम स्वतंत्र झाला.
- „ १७२५ बंगाल्यांत मुर्शिद कुलीखान स्वतंत्र झाला.
- „ १७४७ अहमदशहा अबदालीची पहिली स्वारी.
- „ १७४८ „ „ दुसरी स्वारी.
- „ १७५७ „ „ तिसरी स्वारी.
- „ १७५८ रघुनाथरावाची पंजाबावर स्वारी. •
- „ १७५९ अहमदशहा अबदालीची चवथी स्वारी.
- „ १७६० „ „ शेवटची स्वारी.
- „ १८२९ लॉर्ड विलियम बेंटिक याणें सती जाण्याची चाल बंद केली.
- „ १८३४ कुर्गचें राज्य इंग्लिशांनीं घेतलें.
- „ १८३७ इराणच्या शहाची हिमातवर स्वारी. •
- „ १८३८ मेडिकल कॉलेज स्थापन झालें.
- „ १८३९ एडन येथें ठाणें घातलें. •
- „ १८४३ इंग्लिशांनीं सिंध प्रांत घेतला.

- „ १८४४ अलिबागचे आंग्रे यांचे राज्यास वारस नाही. असे ठर-
वून ते खालसा केलें.
- „ १८४८ सातारचें राज्य खालसा केलें.
- „ १८४९ पंजाब प्रांत खालसा केला.
- „ १८५३ आगगाडी सुरू झाली; नागपूरचें राज्य खालसा केलें.
- „ १८५३ वराड प्रांत निजामानें इंग्लिशांस दिला.
- „ १८५५ भागलपूर प्रांतांतील सांताळ लोकांचें बंड व त्यांचा मोड.
- „ १८५६ अयोध्येचें राज्य खालसा केलें, व इराणांत बुशायर इं-
ग्लिशांनीं घेतलें.
- „ १८५७ बंगाल्यांत शिपायांचें बंड.
- „ १८५८ राणीनें हिंदुस्थानचें राज्य आपल्या हातीं घेतलें.
- „ १८६३ धुराचे दिवे चालू झाले.
- „ १८६८ अबिसीनियाचे लढाईत मुंबई सरकारास जय मिळाला.
- „ १८७१ ड्यूक आफ एडिंबरो मुंबईस आले.
- „ १८७५ महारराव गायकवाड यांस पदच्युत केलें; व प्रिन्स
ऑफ् वेल्स यांचें मुंबईस आगमन.
- „ १८७९, १८८० काबूलची लढाई.
- „ १८८२ महारराव गायकवाड यांचा मद्रासेस मृत्यु; व ईजिप्त-
मध्ये काळ्या पलटणीस जय.
- „ १८८६ ब्रह्मदेश खालसा केला.

भाग ८.

हिंदुस्तानाची सध्यांची स्थिति.

आतांपर्यंत जो इतिहास दिला आहे तो राज्यांतील घडामोडीचा झाला. म्हणजे हिंदुस्तानांत कोणकोणतीं राज्ये झालीं, राजे कोणकोण झाले, त्यांनीं कोणकोणते प्रांत कसकसे काबीज केले, त्यांनीं कोठकोठें लढाया केल्या वगैरेचें वर्णन झालें; आतां या भागांत,

हल्लीं लोकांची स्थिति कशी आहे, रीतीभातींत किती फरक झाला आहे; धर्म, समाज वगैरेचे स्वरूपांत किती पालट झाला आहे वगैरे पाहूं. सुज्ञ व विद्वान् लोकांनीं जगाच्या आजपर्यंतच्या इतिहासावरून असा नियम काढून ठेविला आहे कीं, जसजसा काळ बदलत जातो तसतसा लोकांच्या स्थितींतही फरक पडलाच पाहिजे. हिंदुस्तानावर मुसलमान लोकांनीं स्वाऱ्या करावयास आरंभ करण्याच्या अगोदर धर्माच्या संबधानें, रीतीभातीच्या संबधानें, राज्यव्यवहाराच्या संबधानें वगैरे हरएक गोष्टींत जी आपली स्थिति होती, ती मुसलमान लोक राज्य करूं लागल्यापासून पुष्कळ बदलली. प्रथम प्रथम जेव्हां मुसलमान लोक स्वाऱ्या करून अतोनात लूट आपल्या देशांत नेत असत तेव्हां तर हिंदुस्तानाचें फार नुकसान झालें. द्रव्याच्या बाजूनें च आपलें नुकसान झालें असें नाहीं, तर आपले पूर्वींचे उत्तम उत्तम ग्रंथ होते ते त्यांनीं स्वतः भिन्न धर्माचे म्हणून नष्ट केले. मुसलमान लोक आल्यापासून आपल्या समाजाची स्थिति वाईट होत चालली. देशांत दंगेधोपे असल्यामुळे लोकांना सुरक्षितपणा मुळींच नव्हता. राज्यकर्ते ते म्हणून त्यांच्या संगतीनें त्यांच्या रीतीभाती कांहीं अंशीं आपल्यांत मिसळल्या. परंतु पुढें मराठी राज्य स्थापन करणारे जे शिवाजी महाराज त्यांनीं मुसलमानांचा बराच विध्वंस करून कांहीं अंशीं देशाला शांतता आणिली, हिंदुधर्माचें संरक्षण केलें, व परकीय लोकांच्या जुलमापासून सोडविलें. परंतु ही स्थिति फार दिवस टिकली नाहीं.

इंग्लिशलोक हिंदुस्तानांत व्यापाराकरितां म्हणून प्रथम आले, परंतु त्यांनीं हळूहळू सर्वांना युक्तिप्रयुक्तीनें जिंकून सर्व हिंदुस्तानभर आपली सत्ता बसविली. इंग्लिशराज्याखालीं आपण राहिल्यापासून आपल्या रीतीभातींत, विचारांत, धर्माचे बाबतींत, सारांश, सामाजिक गोष्टींत पुष्कळच तफावत दिसून येत आहे. आपला देश इतका अवाढव्य आहे कीं तो एकछत्री अमलाखालीं आजपर्यंत नव्हता, परंतु सुदैवानें तो हल्लीं इंग्लिश अमलाखालीं आला आहे, व कांहीं दिवसांनीं ' एक राष्ट्र ' बनेल अशी उमेद आहे. सर्व देशाला

कायदेकान् एकच असल्यामुळे निरनिराळ्या प्रांतांचे परस्परांत ज्यास्त ज्यास्त दळणवळण पडत चालले आहे. राज्यकर्त्यांचो भाष. इंग्लिश तीच सर्व लोक शिकत असल्यामुळे, जरी या देशांत हजारों जाती व शेंकडों धर्म आहेत तरी, सर्व धर्मांचे, सर्व जातींचे, व निरनिराळ्या प्रांतांतले लोक राजकीय गोष्टींचा विचार करण्यासाठीं एके ठिकाणीं आतां जमतात. त्यामुळे पूर्वीच्या रीतीभातींत, आचाराविचारांत तफावत पडणे साहजिक आहे. इंग्लिशराज्य झाल्यापासून प्रजेला जीवित आणि मालमत्ता यांचा सुरक्षितपणा पुष्कळच मिळाला आहे. इंग्लिशांनीं आपणांस उत्तम प्रतीचे शिक्षण आजपर्यंत दिले व पुढेही देतील अशी आशा आहे. या शिक्षणापासून आपले केवढे फायदे झाले आहेत व होण्याचा संभव आहे हे सांगण्याची मुळीच गरज नाही. याबद्दल हा देश त्यांचा अतिशय ऋणी आहे. लोकांना स्वतंत्रपणे विचार करण्याची संवय लागत चालेली आहे. या इंग्लिश शिक्षणापासून हल्लीं आपल्या लोकांत दोन-विभाग झाले आहेत. नवीन मताचे लोक व जुन्या मताचे लोक. जुन्या मताच्या लोकांत वारंवार असें दृष्टीस पडतें कीं, कालांतरानें प्रत्येक गोष्टींत फेरफार पडत गेलाच पाहिजे हे त्यांच्या लक्षांतच येत नाही. आणि यामुळे ज्या गोष्टी नवीन लोकांस हितावह अशा वाटतात त्या जुन्या लोकांस अनहितकारक व हे परकीयांचे अनुकरण असें म्हणतात. याचमुळे हल्लींच्या स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, पुनर्विवाह वगैरे विषयांच्या संबधानें तट दृष्टीस पडतात. नवीन लोक आपली प्राचीन स्थिति व हल्लींची स्थिति यांचें मिश्रण असावें असें इच्छितात, व जुने लोक आहे तीच स्थिति—जरी ती वाईट आहे व दिवसेंदिवस वाईट होत जाईल असें त्यांच्या नजरेस आणून दिलें तरी—कायम असावी असें म्हणतात. इंग्लिशराज्यापूर्वी धर्माची जी स्थिति होती तीच व हल्लींच्या स्थितींत फारच फरक पडला आहे सर्व धर्मांचे कारण 'नीतीनें वागणे,' असें कळूं लागल्यामुळे विद्वान् लोकांत ज्यास्त नीति वाढून पूर्वीच्या धर्मांचे बंधन बरेच शिथिल होत चालले आहे. ईश्वरभक्ति वाढून लोकांत ऐक्य व प्रे

टावें याकारितां आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज, ब्राह्मसमाज असे
 अनिराळे समाज निघत आहेत. मुसलमानांच्या अमलामुळें ख्रि-
 ष्चिांस शिक्षण देण्याची वहिवाट बंद पडली होती ती हळू हळू चालू
 णेत आहे. दिवसेंदिवस संस्कृत भाषेचा अभ्यास ज्यास्त फैलावत
 चालल्यामुळें लोकांस पूर्वीचें आपलें काय काय होतें तें कळत चा-
 ललें आहे. निरनिराळ्या विषयांवर लहानमोठे ग्रंथ होत आहेत;
 वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें वगैरे सार्वजनिक उपयोगार्थ निघत
 आहेत. राजकीय विषयांत आपले लोक दिवसेंदिवस मन घालीत
 चालले आहेत. यामुळें आपलें सध्यांपेक्षां बरेंच हित होण्याचा
 भव आहे. एकंदरीत, परकीय राज्य असल्यामुळें, करांच्या ओ-
 यामुळें, देशांतला पैसा देशांतच न राहतां परदेशांत जात आहे
 यामुळें, इकडच्या मुळच्या उद्योगास उत्तेजन अर्थातच न मिळा-
 ल्यामुळें जरी लोक दिवसेंदिवस अगदीं गरीब स्थितीला येऊन पो-
 चले आहेत, तरी इंग्लिश सरकारानें आगगाड्या, तारायंत्रें वगैरे
 चालू करून यांत्रिक कलांचा मार्ग दाखवून दिला आहे यामुळें या
 देशांत उद्योग पुष्कळ वाढून देशाची अप्रत्यक्षरीतीनें संपत्तिही वा-
 ढत चालली आहे असें विद्वानांचें मत आहे. पुराणांतील राम-
 राजा, धर्मराजा, किंवा दोन शतकांमागे ज्यांनीं आपलें नांव सर्व
 देशभर गाजवून आपणांस उंच स्थितीस आणून ठेविलें असे शिवा-
 जीमहाराज, यांच्यावेळीं ज्याप्रमाणें सर्व देश स्वतंत्र व सुखी
 होता त्याप्रमाणें जरी हल्लीं नाहीं, तरी आपल्या दयाळू
विहवटोरिया राणीच्या कृपेनें आपल्या देशाला पुष्कळ फायदे झाले
 आहेत. व कांहीं दिवसांनीं राज्यकर्ते मात्र परकी येवढा भेद रा-
 हून स्वतंत्र राज्याचीं सवें चिन्हें आपल्या देशाच्या राज्यकारभा-
 रांत दिसून येतील, अशी आशा करण्यास पुष्कळ आधार आहे.
 आपली भाग्यवान् राणी इंग्लंडच्या गादीवर बसून यंदां शरीवर ५०
 वर्षें झालीं. परमेश्वर तिला चिरायु करून तिला वें तिच्या काम-
 णांना या देशाचें मनापासून कल्याण कुरण्यास ज्यास्त ज्यास्त
 ष्छि देवो.

